

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик нəгəлəлэр мəчлэрси)

2

**АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ**
журналдың алаы

Бакы — 1973

Бүтүн өлкөлөрүнн пролетарлары, бирлөшүн!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлəр мəчмуəси)

№ 2 (78)

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1973

МҮҮНДӘРИЧАТ

I. Орта мәктәпдә Азәрбајчан дили тәдриси

Ә. Әфәндизадә, IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларының планлашдырылмасы	3
Бәшир Әһмәдов, V—VI синифләрни «Азәрбајчан дили» дәрслији вә оуула ишләмәк јоллары	16
Ә. Фәрәхов, V—VI синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијини хусусијәтләри вә дәрсликлә апарылачаг иш методунун бәзи мәсәләләрни	30
Ә. М. Әһмәдов, V—VI синифләр үчүн јазылмыш јени «Азәрбајчан дили» дәрсликләри һаггында бәзи гејдләр	43
Нәзкә Әһмәдов, V синифләрдә интонасија үзрә иши нечә шәрһәләри	59
Һ. Бүсејнов, Икки материалның топланмасы вә системләшдирилмәси јоллары	68

II. Орта мәктәпдә әдәбијјат тәдриси

Чамал Әһмәдов, А. Бүсејнов, VI синифдә әдәбијјат дәрсләрини планлашдырылмасы	73
Нәсминини анадан өлмәсини 600 иллији һаггысында	
Нәзәф Нәзәфов, Мүтәфәккәр шаир	89
Ариф Ибраһимов, IX синифдә әдәбијјатын тәдриси процесиндә бәзи илгүстрасијалардан истифадәјә даир	94
Мәмнәдәли Абдуллајев, «Шејда» пјесини тәдриси	99
Бу китаблары охујун	106

1. Орта мәктәпдә Азәрбајчан дили тәдриси

Мәчмуәмини бу нәврәсидә мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә IV, V вә VI синифләрдә Азәрбајчан дилиндән, ерни заманда VI синифдә әдәбијјатдан програм материалларының планлашдырылмасы вә һәмми синифләрни дәрсликләри илә ишләмәк јолларына даир мүәллипләрни мәсләһәтләри берилмишдир.

РЕДАКСИЈА.

IV СИНИФДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

IV синифдә Азәрбајчан дили үзрә програм материалларының бу тәхмини бөлкүсү, јалһыз бир нүмунә кими тәддим олуур; мүәллимләримиз буну вачиб вә мәчбури планлашдырма һесаб етмәмәлидирләр. Вердијимиз нүмунәдән истифадә едәрәк һәр бир мүәллим өз синифи үчүн бөлкүвүн даһа конкрет вариантыны тәртиб едә биләр.

Програм материалларының планлашдырылмасына аид һазырладығымыз бу нүмунәдә мүәсир дидактика вә методиканың мә'лум принципләри әсас тутулмушдур. Һәмми принципләрдән бәзиләри һаггында бурада, һисә да олса, изаһат вермәк лазым кәлир.

Бүтүн мөвзуларын планлашдырылмасында дидактик материаллардан (сөз, сөз бирләшмәләри, чүмлә, рабиталә мәти) даһа чох истифадә едилмәсинә, беләликлә, мәшһәләрдә практик ишләрни әсас јер тутмасына хусуси диғғәт јетирилмишдир. Бу, дилин мүхтәлиф сәһәләри илә алағәдәр һаунаујғулуларын шакирдләрни даһа јахшы дәрә етмәсинә,

нитг вәрдишләринә, онларын даһа тез вә мөһкәм јижәләнмәләринә әлверишли имкан јарадыр.

Бөлкүнү һазырларкән шифаһи чалышмалардан тез-тез истифадә едилмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмишдир. Бундан мәгсәд, нитг нүмунәләри (дил фактлары) үзәриндә тәһлилдән даһа чох истифадә олунамасыны тәмин етмәкдир.

Шифаһи чалышмалар, адәтән, јазылы чалышмалардан әввәл апарылыр. Чүнки белә һалда шакирдләр бу вә ја дикәр дил һадисәси илә әлагәдар олараг лингвистик тәсәввүрләрә, практик вәрдишләрә әсаслы сурәтдә јижәләнир, нәтичәдә јазылы чалышмалары инамла, һәвәслә, сыхылмадан, әсәби кәркинлик кечирмәдән јеринә јетирирләр. Јазылы чалышмалары шифаһи тәмринләрин әсасында апармаг һәм ишин сүрәтинин артырмаға, һәм дә чох иш көрмәјә имкан верир.

Бөлкүдәки методик көстәришләрдә нитг мәдәнијјәтинә вә үслубијјат мәсәләләринә хејли јер верилмишдир; бу, дили, онун мүхтәлиф аспектләрини әһатә етмәклә өјрәнмәк вә зифәсини јеринә јетирмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

Програм материалларынын планлашдырылмасына аид бу нүмунәдә мүәллиф һәр мөвзу илә әлагәдар көрүләчәк ишин мәзмунуну, гыса шәкилдә дә олса, әһатә етмәјә чалышмышдыр.

Тәдрис или 35 һәфтәдән ибарәтдир. Демәк, програм материалларынын өјрәнилмәсинә ил әрзиндә 175 дәрс сааты сәрф едилмәлидир; бундан 38 саат рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләр үчүн ајрылыр.

І РУБ (I/IX—4/XI)

1. Дил һаггында кириш сөһбәти (1 саат)

Азәрбајчан дили фәннинин әһәмијјәти вә вәзифәләри һаггында мүәллимин гыса мәлуматы. I нөмрәли чалышма үзәриндә иш. Дилин инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмасы. Сосналист милләтләринин дилләри һаггында аңлајыш. Шифаһи вә јазылы дил. Өјрәдичи имла (чалышма 4).

2. Кечилмишләрин тәкрары (12 саат; рабитәли нитгин инкишафы 5 саат).

1. Сөзүн тәркиби (§1; 1 саат). Көк вә шәкилчи. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр, бунларын дикәр шәкилчиләрдән фәрги. Гоһум сөзләри мәтидән сечә билмәк вә онлары чүмләрдә ишләтмәк үзрә чалышмалар.

2. Шәкилчиләрин јазылышы (§ 2; 1 саат). Аһәнк гануну. Сөзүн сон саитинин аһәнкинә ујғун олараг шәкилчиләрин ики вә дөрд чүр јазылышы. Исмин һал вә фе'лин заман шәкилчиләриндән ики вә дөрд чүр јазыланларын тәһлили. Верилмиш сөзләрә аһәнк ганунуна ујғун олараг шәкилчиләрин артырылмасы.

3. Сөзүн гурулушча нөвләри (§ 3; 1 саат). Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин характер әламәтләри. Верилмиш мәтидә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләри сечә билмәк. Верилмиш дүзәлтмә сөзләри мәналы һиссәләринә ајырмаг вә һәмин шәкилчиләр васитәсилә башга сөзләр дүзәлдиб јаза билмәк.

Верилмиш ајры-ајры садә сөзләрдән мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк. Мүрәккәб сөзләрә аид мүстәгил мисаллар сөјләмәји бачармаг. Битишик вә дефислә јазылан мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси (бунларын нечә әмәлә кәлдијини изаһ едә билмәк). Верилмиш мүрәккәб сөзләри чүмләрдә ишләтмәк. Тәркибиндә мүрәккәб сөзләр олан рабитәсиз мәти үзрә хәбәрдарлыгылы вә ја изаһлы имла.

4. Сәрбәст имла вә онун тәһлили (2 саат).

5. Нитг һиссәләри һаггында үмуми аңлајыш (§ 4; 1 саат). Чәтин олмајан кичик бир мәтндәки сөзләрин һансы нитг һиссәләринә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк. Нитг һиссәләриндән һансыларын (исим, фе'л) дилимиздә ән чох ишләнмәси һаггында мәлумат. Верилмиш гоһум сөзләрин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк. Бир нечә чүмләнин нитг һиссәләри вә чүмлә үзләринә көрә тәһлили.

6. И с и м (§ 5; 3 саат). а) Исмин мәнасы вә суаллары. Нүмајиш етдирилән мувафиг бир шәкилдә (рәсмдә) исимләри «тапыб» көстәрмәк. Лүғәт материалы үзрә имладан исимләри сечиб јазмаг (вә ја шифаһи көстәрмәк). Синиф вә ја мәктәблә әлагәдар шејләрин адыны јазмаг (10—15 сөз). Исмин тәк вә чәм ола билмәси. б) Исмин һалланмасы. Дәрсликдәки чәдвәлләр әсасында саит вә самитлә битән исимләрин һал шәкилчиләриндәки фәрги көстәрә билмәк. Сону (х') вә (ғ)лә дејилиб г илә јазылан исимләрин һалланмасы. Белә исимләрдә г самитинин ғ самитинә кечмәси. Сон самити к илә јазылан исимләрин һалланмасы. Белә исимләрдә к самитинин ј самитинә кечмәси. в) Чалышмалар. Верилмиш исимләри

чүмлөдө ишлөтмөк. Хәбәрдарлыгы илла (дәрсликдәки мәтн үзрә). Гејд: жазыларындакы сәһвләри шакирдләр мәтн үзрә жохлајыб өзләри дүзәлдирләр.

Мүәллимин вердији чүмлөләрдәки исимләри, онларын грамматик аламәтләрини (суалыны, тәк вә ја чәм олмасыны, һалыны) көстәрмөк. Исимләрин тематик сјаһысыны тәртиб етмөк. Мөвзулар: һәглијат васитәләрини билдирән сөзләр; мәктәбә, кәнд тәсәррүфатына, идман вә ја мәтбәх шејләринә анд сөзләр; дил һаггындакы елмә анд сөзләр (терминләр).

7. Ифадә жазы вә онун тәһлили (2 саат). Ифадәни дәрсликдәки мәтн үзрә (сәһ. 17) вә ја һәр һансы кичик һекајәнин мәзмуну әсасында жаздырмаг олар.

8. Фе'л (§ 6; 3 саат). а) Фе'лин мә'насы вә нитгимиздә ролу (2 саат). Фе'л әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләрдир. Фе'лий синтактик ролу. Мүхтәлиф шејләрин һәрәкәтини билдирмөк үчүн фе'лләр сечмәкдән ибарәт шифаһи чалышмалар. Фикри дәғиг ифадә етмәкдә верилмиш фе'лләрдән даһа мүнасиб оланыны сечә билмөк. Верилмиш исимләрә, онларын һәрәкәтинә ујғун фе'лләр сечиб чүмлөләр шәклиндә жазмаг; мәсәлән, көј (курулдајыр), шимшәк (чахыр), дәннз (далғаланыр), күнәш (ғыздырыр), ај (ишығландырыр) вә с. б) Фе'лин заман вә шәхсә көрә дәјишмәси. Мәтндән фе'лләри сечиб заманыны тәјин етмөк. Бу вә ја дикәр заманда ишләдилмиш фе'лләри башга заманла әвәз етмөк. Фе'лин шәхсләрә көрә дәјишмәси. Фе'лин кәләчәк заман шәкилчиләринин (-ачаг, -әчәк) сонундакы г, к самитләринин ғ, ј самитләринә кечмәси. Әјрәдичи илла (дәрсликдәки мәтн үзрә, сәһ. 16).

9. Јохлама илла вә онун тәһлили (2 саат).

10. Шәкил үзрә ииша (чалышма 45, 1 саат).

Синтаксис вә дурғу ишарәләри (20 саат; рабитәли нитгин ивқишафы 6 саат).

1. Сөз бирләшмәси (§ 7, 2 саат). «Бирләшмә» вә «сөз бирләшмәси» аңлајышларынын конкрет мисаллар әсасында мүгајисәси. Сөзүн сөз бирләшмәсиндән фәрги. Сөз бирләшмәсиндә сөзләрдән бириин дикәриндән асылылығы. Асылы сөзүн әсас сөзлә бағланмасынын васитәләри (мә'наја көрә бағланмасы, мәсәлән, көзәл мәизәрә, даш бина вә с.; шәкилчиләрлә бағланмасы, мәсәлән, колхоз тарласы, мәктәбин һәјәти вә с.).

Верилмиш сөзләрдән мүстәғил олараг сөз бирләшмәләри дүзәлтмөк. Верилмиш сөз бирләшмәләриндән чүмлөләр тәр-

тиб етмөк. Һәмин чүмлөләри нитг һиссәләри вә чүмлә үзләринә (мүбтәдә, хәбәр вә икинчи дәрәчәли үзвләрә) көрә тәһлил етмөк. Сөз бирләшмәләринә анд чалышмаларын апарылмасы просесиндә сөзүн тәркибинә көрә вә фонетик тәһлили; орфографик тәһлили.

2. Чүмлә (§ 8, 1 саат). Сөз бирләшмәси илә чүмләнин мүгајисәси. Верилмиш сөзләрдән чүмлөләр гурмаг. Чүмләдәки сөзләр арасында әлагә (суаллар васитәсилә). Верилмиш мәтндәки (дурғу ишарәләри бурахылмыш мәтндәки) чүмлөләри тапыб мүәјјән етмөк. Мүвафиг чүмлөләрдә сөз бирләшмәләрини тапыб көстәрә билмөк.

Чүмлөләр тәртиб олунмасы (бу заман чүмлөләрдә жазылышы чәтин сөзләрин ишләдилмәсинә кениш јер верилмәси нәзәрдә тутулмалыдыр). Чох да бөјүк олмајан биткин мәтиләрин (вә ја парчаларын) охунмасы. Дәрсликләрдән (тарих, чографија вә с.) мүвафиг парчаларын охунмасы.

3. Мәгсәдә вә интонасијаја көрә чүмлөләрин нөвләри. (§ 9; 3 саат). Мәгсәдән асылы олараг чүмлөләри нөвләринә көрә фәргләндирә билмөк. Һәгли чүмләнин интонасијасы. Һәгли чүмләдә интонасијаны схем васитәсилә көстәрә билмөк.

Тәркибиндә суал сөзү (суал әвәзлији) олан вә олмајан суал чүмлөләриндә һансы сөзүн даһа јүксәк тонда дејилмәси илә әлагәдар дил фактлары үзәриндә мүшаһидә. Верилмиш мәтндә суал чүмлөләрини дүзкүн охумағы бачармаг. Суал чүмлөләринә һәгли чүмлөләрлә чаваб вермөк (чалышма 62). Верилмиш ејни чүмлөләри (чалышма 63) һәм суал чүмләси, һәм да һәгли чүмлә шәклиндә охуја билмөк. Суаллара һәм бүтөв, һәм да јарымчыг (ғыса) чаваб вермөк үзрә чалышмалар. Суал чүмлөләринә верилән чавабларда бәли, хејр сөзләриндән истифадә (чалышма 66). Әмр чүмләси. Әмр чүмләсиндә интонасија. Дәрсликдән әмр чүмләсинә анд нүмунәләр сечиб, онлары дүзкүн интонасија илә охумаг. Шакирдләрин мүстәғил олараг әмр чүмләләри тәртиб едиб, онлары дүзкүн интонасија илә охумасы. «Гајда» вә «көстәришләр» тәртиб етмөк («Лүғәтдән нечә истифадә етмәли», «Ајагтабыны нечә сипмәли», «Палтары нечә үтүләмәли» вә с. мөвзулар үзрә). Тәркибиндә мәгсәд вә интонасијаја көрә чүмләнин мүхтәлиф нөвләри олан мәтиләрин (парчаларын) охунмасы.

4. Нида чүмләси (§ 10; 1 саат). Чүмләнин мәгсәдә көрә нөвләринин нида интонасијасы илә охунмасы үзәриндә

мүшәһидәләр. Верилмиш ејни чүмләләри һәм нәгли, һәм дә нида чүмләси интонасиясы илә охумаг (чалышма 72). Мәтидә (дурғу ишарәләри гојулмамыш мәтидә) нида чүмләләрини мүәјјән едә билмәк (чалышма 73). Мүәллимин диктәси илә мүхтәлиф чүмләләри јазыб, онларын сонунда дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләдә билмәк.

5. Чүмләнни баш үзвләри (§ 11; 3 саат). Чүмләнни баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрини мүгајисәси (ибтидан синифләрдә кечилмишләрин тәкрары). Шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун олан бир нечә чүмләнни синтактик тәһлили. Мүәллимин вердији чүмләләрдә мүбтәданы, онун синоними илә вә әвәзликлә әвәз етмәји бачармаг. Хәбәриң фе'ллә ифадәси.

Баш үзвләрин чүмләнни грамматик әсасы олмасы. Верилмиш чүмләләри тамамламаг вә мүстәгил чүмләләр тәртиб едиб, онлары грамматик чәһәтдән тәһлил етмәк үзрә чалышмалар (чалышма 74, 75, 76). О, бу әвәзликләрини чүмләдә мүбтәдә јеринә ишләнмәси, һәмни әвәзликләрдә ифадә олунаң мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси гаддасы вә буна аид чалышмалар.

6. Ифадә јазы вә онун тәһлили (чалышма 86, 2 саат).

7. Мүхтәсәр вә кениш чүмләләр (§ 12; 1 саат). Мүхтәсәр чүмләнни кениш чүмләдән фәрғи. Мүхтәсәр чүмләләри кенишләндирмәк. Кениш чүмләләри исә мүхтәсәр чүмләләрә чевирмәк үзрә чалышмалар. Грамматик, орфографиг тәһлил.

Тәркибиндә бир нечә баш үзвү олан мүхтәсәр чүмләләр (мәсәләң, Закир вә Соңа кәлдиләр, Ушаглар чалыр, охујур вә ојнајырлар вә с.). Телеграм тәртиби.

8. Чүмләнни икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлыг (§ 13, 2 саат). Верилмиш чүмләләрин грамматик тәһлили. Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин тапылмасы. Тамамлыг һаггында анлајыш. Тәркибиндә исимлә ифадә олуңмуш тамамлыгы олан чүмләләрин грамматик тәһлили.

9. Зәрфлик (§ 14; 2 саат). Зәрфлијин фе'ли хәбәрлә бағлы чүмлә үзвү олмасы. Тәркибиндә зәрфлик олан чүмләләрин (дәрсликдәки чалышмаларда верилмиш чүмләләрин) грамматик тәһлили. Верилмиш чүмләләрә зәрфлик әләвә етмәк. Ејни бир сөзү чүмләләрдә мүбтәдә, хәбәр вә зәрфлик јериндә ишләдә билмәк. Чүмләдәки зәрфлији онун

синоними илә әвәз етмәк; мәсәләң, «Рамиз учадан (бәркдән, јүксәкдән) данышырды». «Сәјаһәтчиләр сәһәр (тездән, сүбһдән) јола дүшдүләр» вә с.

10. Тә'јин (§ 15; 2 саат). Тә'јинни мә'насы. (Исимлә ифадә олунаң үзвүн нечәлијини билдирмәси). Исми бирләшмәләрин (јахшы јолдаш, узун јол, тәмиз палтар вә с. типли бирләшмәләрин) тәкрары. Верилмиш чүмләләрдә мүбтәдә вә хәбәрин, онларын тә'јинләри илә бирликдә сечиб кәстәрә билмәк. Чүмләләрә тә'јин артырмаг. Тәркибиндә тә'јин олан чүмләләрин грамматик тәһлили.

Тәсвири характерли кичик инша.

11. Ифадә јазы (дәрслијин 39 сәһифәсиндәки мәти үзрә, 2 саат).

12. Һәмчинс үзвлү чүмләләр (§ 16; 2 саат). Һәмчинс үзвлү чүмләләр һаггында анлајыш. Һәмчинс үзвлү чүмләләри охумаг үзрә чалышмалар. Һәмчинс хәбәрли вә һәмчинс мүбтәдалы чүмләләрин охунмасы, һәмчинс тамамлыгы, һәмчинс зәрфлики, вә һәмчинс тә'јинли чүмләләр үзәриндә чалышмалар. Һәмчинс үзвләр арасында (сонунчудан әввәл) вә бағлајычысының ишләниб-ишләнмәмәси һаллары; белә чүмләләрин дүзкүн охунушу. Һәмчинс үзвләр арасында веркүлүн ишләнмәси.

13. Хитаблы чүмләләр (§ 17, 2 саат). Әмр чүмләсиниң тәкрары. Хитаб һаггында анлајыш. Хитаблы чүмләләрин дүзкүн охунмасы үзрә чалышмалар. Садә вә мүрәккәб хитаблар. Хитабың мүбтәдадан фәрғи. Ејни бир сөзү чүмләдә хитаб вә мүбтәдә јериндә ишләтмәклә әлагәдар чалышмалар.

Хитабларда дурғу ишарәләри. Хитаб ролунда даһа чох ишләнән сөзләр (ана, ата, бачы, хала, јолдаш; хүсуси адлар, әзизләмә билдирән сөзләр). Аначан, әмичан, әзизим вә с. сөзләрин хитаб јериндә ишләнмәси һаллары. Мүрачиәти гүввәтләндирән сөзләр (әзиз анам, мөһрибан бачым вә с.) Өјрәдичи имла (чалышма 119).

14. Ифадә јазы (дәрслијин 39-чу сәһифәсиндәки мәти үзрә 1 саат).

15. Садә вә мүрәккәб чүмләләр (§ 18, 3 саат); а) Садә вә мүрәккәб чүмләләр һаггында анлајыш. Садә вә мүрәккәб чүмләнниң грамматик тәһлили. Верилмиш садә вә мүрәккәб чүмләләрин грамматик әсасыны тапыб кәстәрә билмәк. б) Мүрәккәб чүмләләрдә бағлајычыларын (ки,

амма, анчаг, лакин, чунки) ишлэнмэси. Мүрэккэб чүмлэнин, ниссэлэри арасында веркүлүн ишлэнмэси. Мүрэккэб чүмлэлэрин дүзкүн охунушу илэ элагэдар чалышмалар. Мүрэккэб вэ садэ чүмлэни чэлд вэ сөһвсиз олараг фэрглэндирэ билмэк бачарыгынын мөһкэмлэндирилмэси. Мэтндэн белэ чүмлэлэри тапыб көстэрэ билмэк. в) Верилмиш садэ чүмлэлэрдэн мүрэккэб чүмлэлэр тэртиб етмэк. Мүрэккэб чүмлэдэ дурғу ишарэлэринин ишлэнмэси илэ элагэдар мүхтэлиф типли чалышмалар (хэбэрдарлыгы имла, изаһлы имла, ярадычы имла вэ с.) мөвзунун тэдриси мүддэтиндэ мүнтэзэм олараг орфография үзрэ ишин апарылмасы.

16. Јохлама јазы иши (1 саат).

II РҮБ (12/XI — 30/XII)

17. Васитэсиз нитг (§ 19, 2 саат). Васитэсиз нитг һаггында анлајыш. Мүэллифин сөзүнэ мүнәсибэтдэ васитэсиз нитгин јери. Васитэсиз нитгдэ дурғу ишарэлэри. Тэркибиндэ васитэсиз нитг олан чүмлэлэрин схемини тэртиб етмэк. Тэркибиндэ васитэсиз нитг олан чүмлэлэри мүрэккэб чүмлэлэрлэ эвэз етмэк (53-чү сөһифэдэки мүшаһидэ материалы). Тэркибиндэ васитэсиз нитг олан чүмлэлэр тэртиб етмэк (чалышма 148 вэ шакирдлэрин өзлэринин мүстэгиһ олараг чүмлэлэр сөјлөјиб јазмасы).

Тэркибиндэ васитэсиз нитг олан чүмлэлэр ишлэтмэклә кичик һэчмли һекајэ (инша) тэртиб етмэк (мәсәлэн, «Дэрс данышаркән», «Гатарын јола дүшмэси», «Телевизорда марагы верилиш», «Пионер топланышында» вэ с. мөвзулар үзрә).

18. Диалог. (§ 20; 1 саат). Диалог һаггында анлајыш. Мүвафиг бэдин мәтин охунмасы вэ орадакы диалогларын тәһлили. Верилмиш мәтн үзрә диалог тэртиб етмэк (чалышма 151). Мүхтэлиф мөвзулар үзрә диалог тэртиб етмэк (мәсәлэн, «Телефонла данышыг», «Магазиндэ», «Достларын көрүшү», «Сөһбэт» вэ с.).

19. Өјрәдичи инша. (1 саат әдәбијјат, 2 саат Азәрбајчан дили дәрслэринин һесабына). Иншаны әдәбијјатдан кечилмиш мүвафиг (тэркибиндэ васитэсиз нитг, диалог вэ хитаб олан) бэдин парча әсасында апармаг мәсләһәт көрүлүр.

20. Ифадәли оху дәрси. (1 саат). Синтаксисдән кечилмишлэри мөһкэмлэндирмэк мәгсәдилә ифадәли оху үзрә чалышмалар.

21. Тәкрат (2 саат).

22. Јохлама јазы вэ онун тәһлили (2 саат).

Фонетика (20 саат).

1. Данышыг сәслэри вэ онларын әмәлә кәлмәси (§ 21, 1 саат).

Фонетика һаггында анлајыш. Фонетика сөзүнүн мәнасы вэ мәншәји. Латын дилиндән алынма «фон», «фоне» сөзүнүн телефон, микрофон, магнитофон вэ с. кими сөзләрдә дә ишләнмәси.

Сәслэрин јазыда ифадә едилмәсинин—јазылы дилин әһәмијјәти һаггында гыса мәлумат. Јазы инсан дүһасынын ән бөјүк кәшфидир. Јазынын нөвлэри һаггында анлајыш: һәрф ишарэлэриндән ибарәт олан јазы, идеографик јазы (бу јазыда һәр бир сөз бир ишарә илэ көстәрилик; мәсәлән Чин јазысы), пиктографик јазы (бу јазыда һәр чүмлә бир шәкиллә ифадә олунур; буна шәкли јазы да дөјирләр).

Фонетиканы өјрәнмәјин әсас мәгсәди илэ (дилимиздәки сәслэри дүзкүн фэрглэндирмәји, дүзкүн тәләффүз етмәји бачармаг, онларын јазыда ифадә олунмасы гајдаларыны мүкәмәл өјрәнмэк) шакирдлэри таныш етмэк.

Данышыг сәслэри вэ онларын әмәлә кәлмәси. Данышыг (нитг) чифазынын мүрэккәблији һаггында анлајыш (буну шакирдләрә баша салмаг үчүн мүвафиг схемләрдән, шәкилләрдән истифадә етмэк мәсләһәт көрүлүр).

Сөзлэрин әмәлә кәлмәсиндә сәслэрин мәна әһәмијјәтини ајдынлашдырмагла элагэдар чалышмалар (чалышма 159, 160, 161, 162). Тәләффүзү јазылышындан фэргләнән сөзлэри шифаһи олараг сәс тэркибинә көрә тәһлил етмэк (һәммин сөзләрдә һансы сәслэрин олдуғуну сөјләмәк); мәсәлән,

[дошан] (довшан), [мәллим] (мүәллим), [дикгәт] (диггәт) вэ с. (Белә сөзлэри индијадәк шакирдлэрин өјрәндиклэри јазылышы чәтин сөзләр сијаһысындан сечмэк мәсләһәт көрүлүр). Шифаһи нитгә вә сәсли гираәтә верилән тәләбләрлә танышыг. Верилмиш мәтн һәммин тәләбләрә ујғун шәкилдә охумаг.

2. Саит вә самит сәслэри (§ 22, 1 саат). Шифаһи олараг сөјләнилән сөзләрдә (сөзүн јазылышына јох, сәслән;

мәсини әсас тутмагла) сайт вә самит сәсләри фәргләндрә билмәк. Сантләрлә самитләрин тәләффүз фәрги. Сөзләрин мә'нача формалашмасында сайт вә самит сәсләрин ролу (чалышма 167, 168). Шакирдләрин нитгиндә сайт вә самит сәсләрин тәләффүзү илә әлагәдар (о чүмләдән, јерли шивә тәләффүзү илә) сәһвләрин арадан галдырылмасы үзрә чалышмалар.

3. Сайт сәсләрин нөвләри (§ 23, 1 саат). Галын, инчә: додагланан, додагланмајан сайтләрин тәкрары. Сантләрдә аһәнк ганунунун тәкрары. Сантләрин бөлкүсүнүн практик әһәмијјәти; шәкилчиләрдәки сайтләрин сөз көкүнүн сон саитинә ујғунлашмасы.

Шакирдләрин нитгиндә јерли шивә илә әлагәдар дамаг вә додаг аһәнкинин позулмасы һалларыны арадан галдырмаг үзәриндә иш (әкәр варса). Верилмиш сөзләрдәки сайтләрин нөвләринә көрә тәһлили. Лүгәт-орфографија үзрә иш (јазылышы чәтин сөзләрдән ибарәт имла).

4. Бә'зи сайтләрин узун тәләффүзү (§ 25, 1 саат). Бә'зи сайтләрин (хүсүсән, јазыда өзүндән сонра апостроф тојулан **ә, е, ө** сайтләринин) узун тәләффүзү һаггында аңлајыш, узун саити ади гајдада (ади кәмијјәтдә) тәләффүз етдикдә сөзүн мә'насында вә ја сәсләнмәсиндә јанлышығын, позуллуғун, гејри-дәгиглијин мејдана кәлмәси, мүхтәлиф сөзләрдә узун сайтләрн фәргләндрә билмәк. **Ә, е, ө** сайтләриндән сонра апострофун ишләнмәсинә анд чалышмалар.

5. Гоша сайтли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү (§ 25, 1 саат). Гоша сайт һәрфли сөзләр һаггында аңлајыш. Белә сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәргин өјрәнилмәси үзәриндә чалышмалар.

Лүгәт—орфографија үзрә иш (гоша сайтли сөзләр үзрә имла вә ја мұәллимин вердији ејни гоша сайтли сөзләрә ујғун әләвә мисаллар дүшүнүб јазмаг).

6. Самит сәсләрин нөвләри (§ 26, 2 саат). Кар вә чинкилтили самитләр һаггында аңлајыш. Дил фактларынын тәһлили (мүшаһидә јолу илә) просесиндә кар вә чинкилтили гаршылығы олан ејни самитләрин бир-бири илә «гоһумлуғунун» ашкара чыхарылмасы. Кар вә чинкилтили самитләрин бир-бириндән тәләффүз фәргләри. Һәмин самитләрин сөзләрдә мә'на дәјишмәсинә тә'сир (чалышма 82, 83). К һәрфинин ики сәси ифадә етмәси вә онларын чинкилтили гаршылыглары (**к—к, к—г**). Кар вә чинкилтили самитләрин

чәдвәлини тәртиб етмәк, верилмиш сөзләрдә самит сәсләри нөвләринә көрә тәһлил етмәк. Сөзләрин сонунда кар вә чинкилтили самитләрин јазылышы вә тәләффүзүнә анд чалышмалар (67-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы, чалышма 186, өјрәдичи имла). Сөз ортасында кар вә чинкилтили самитләрин јазылышы вә тәләффүзүнә анд чалышмалар (68-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы, чалышма 187, 188). Изаһлы имла. Фонетик тәһлил.

7. Гоша самитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү (§ 27; 2 саат). Сөзләрдә бә'зи гоша самит һәрфләрин ејни бир сәси, бә'зи гоша самит һәрфләрин икә ики мүхтәлиф сәси ифадә етмәси. Белә сөзләрин тәләффүзү вә јазылышына анд чалышмалар. Тәркибләндә гоша г самити олан сөзләрдә әвәлинич г самитинин [**к'**] сәсини ифадә етмәси.

Лүгәт-орфографија үзрә иш (тәркибиндә гоша сайтләр олан сөзләрдән ибарәт лүгәт үзрә имла).

Сонунда ејничинсли гоша самит ишләнән сөзләр; онларда гоша самитләрдән биринин дүшмәси гајдасы. Һәмин сөзләрин јазылышына анд мүхтәлиф типли чалышмалар. Фонетик тәһлил. Изаһлы имла.

8. Данышыг сәсләринин јазыда ифадәси. Әлифба (§ 28, 2 саат). Јазылы вә шифаһи дилин, сәс вә һәрфин фәрги һаггында аңлајыш. Әлифба. Әлифбаны әзбәр билмәјин әһәмијјәти. Конкрет сөзләрдә сәсләрин һәрфләрдә ифадәси; орфографијанын тәләбиндән асылы олараг, бә'зи сөзләрдә бу вә ја дикәр сәсин башга бир һәрфлә ифадәси; (мәсәлән, 196-чы чалышмада кәстәрилдији кими, булуд, автобус сөзләриндән әвәлиничинин сонунда [**т**] сәси ишләдилдији һалда, д илә јазылыр; сонракынын икинчи сәси [**п**] олдуғу һалда, в илә јазылыр). Сөзүн сәс вә һәрф тәркибинә көрә тәһлилинә анд чалышмалар. Әлифбадан практик истифадәјә анд чалышмалар (чалышма 199, 200, 201, 202). «Мәктәблинин орфографија лүгәтиндән истифадә гајдалары. Дәрслијин сонунда верилмиш лүгәтләрдән истифадәјә даир чалышмалар. Ејни бир һәрфин ики сәси ифадә едә билмәси. Јазылышы илә тәләффүзү фәргләнән сөзләрин фонетик тәһлили вә һәмин сөзләр үзрә лүгәт-орфографик иш.

9. Сәрбәст имла (2 саат).

10. Сонуг вә килә битән чоһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү (§ 29, 2 саат). Сону

илә битән чохһечалы сөzlәрнн бә'зән [х], бә'зән исә [ғ] илә тәләффүз едилмәси. Һәмнн сөzlәрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда г самитиннн ғ самитинә кечмәси. Сону г илә битән чохһечалы сөzlәрнн мүхтәлиф грамматик вәзијјәтләрдә јазылышы вә тәләффүзүнә анд чалышмалар (о чүмләдән, изаһлы имла). Сону к илә јазылан чохһечалы сөzlәрнн, бә'зән [ј], бә'зән дә ј самитиннн кар гаршылыгы кими (әлиф-бамызда бу сәси ифадә едән хүсуси ишарә [јохдур) тәләффүз едилмәси. Һәмнн сөzlәрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда к самитиннн ј самитинә кечмәси. Сону к илә битән чохһечалы сөzlәрнн мүхтәлиф грамматик вәзијјәтләрдә јазылышы вә тәләффүзүнә анд чалышмалар.

211-чи чалышмадакы мәтиннн мәзмунуна ујғун «Гарлы күндә» вә ја «Гышын сојуг бир күнүндә» мөвзусу үзрә кичик һәчмли инша. Өјрәдичи имла (213-чү чалышманнн мәтни үзрә).

11. Јохлама имла вә онун тәһлили (2 саат).

12. һеча. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары (§ 30, 1 саат). Шакирдләрнн ибтидан синифләрдә сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдаларына анд алдыглары биллик вә бачарыгларын тәкраны. Сөзү сәтирдән сәтрә кечирмәкдә шакирдләрнн ән чох сәһвә јол вердикләри мәктәбимиз, апарыр вә с. кимң грамматик формалары (саитлә битиб, саитлә башланан шәкилчили сөzlәри) һечаларына вә мә'налы һиссәләринә (көк вә шәкилчијә) ајырмаг үзрә чалышмалар. Бә'зи сөzlәрнн һеча ајрычылыгыны билдирмәк үчүн апострофдан истифадә гајдасы. Апострофун биринчи вәзифәси илә икинчи вәзифәсиннн мүгајисәси. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары вә бунлара анд чалышмалар.

13. Шәкил үзрә инша (дәрслијин 79-чү сәһифәсинн-дәки шәкилләр үзрә) (1 саат).

14. Вурғу (§ 31, 1 саат). Сөзүн вурғусу һаггында аңлајыш. Узун саитли һечаларла (вурғусуз) вурғулу һечаннн фәрғи. Азәрбајчан дилиндә вурғунун, чох заман, сөзүн ахырынчы һечасыннн үзәрннә дүшмәси. Ики вә даһа артыг һечалы сөzlәрдә һәр бир һечаны вурғулу тәләффүз етмәклә бунлардан дүзкүн оланыны сәһв оланлардан фәрғләндирмәк үзрә чалышмалар (мәсәлән, шакирд тәјјарә сөзүндә вурғуну әввәл биринчи, сонра икинчи, даһа сонра исә үчүнчү һечаннн үзәрнндә «вурмагла» ахырынчынын дүзкүн олдуғуну мүәјјән-

ләшдирир). Верилмиш сөzlәрдә вурғуну дүзкүн тә'јин етмәк вә онун бә'зән сөздә мә'на дәјишмәсинә сәбәб олмасы илә әлағәдар чалышмалар.

15. Сөзүн фонетик тәһлили (§ 31; 1 саат). Шифаһи вә јазылы фонетик тәһлилин апарылмасы гајдасы илә танышылыг. Верилмиш сөzlәрнн шифаһи фонетик тәһлили. Өјрәдичи (изаһлы, хәбәрдарлыглы вә ја лүғәт үзрә) имла; һәмнн имланнн мәтниндәки ики-үч сөзүн јазылы фонетик тәһлили.

16. Тәкран. (1 саат)

17. Мүшаһидә үзрә инша (3 саат, 2 саат Азәрбајчан дили, 1 саат әдәбијјат дәрсләрннн һесабына). Иншаны шакирдләрнн кинода, телевизорда, һејванат паркында, сәркидә вә с. көрдүкләри илә әлағәдар конкрет бир мөвзуда апармаг нәзәрдә тутулмалыдыр. Биринчи саатда һазырлыг ишинә 227-чи чалышма үзрә иш апарылмасы илә башламаг мәсләһәт көрүлүр.

18. Јохлама јазы иши (1 саат).

V—VI СИНИФЛЭРИН «АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ» ДƏРСЛИЈИ ВƏ ОНУНЛА ИШЛƏМƏК ЈОЛЛАРЫ*

Бəшир ƏҺМƏДОВ,
профессор.

Програм вə дəрслик. Азэрбайчан дили үзрə јени програм-
мий талəбинə кərə бешинчи синиф шакирдлери, бир тэрəфдэн,
дөрдүнчү синифдə өјрəндиклерини тəкрар етмəли, системə
салмалы, дəринлэшдирмəли, дикэр тэрəфдэн исə «Сай» вə
«Əвəзлик» кими јени мөвзуларла илк дəфə əтрафлы таныш
олмалыдырлар. Бир сыра мөвзулар, мəsələn, «Лексика»,
«Исим», «Сифət» вə «Фел» исə, мə'лум олдуғу үзрə, «Филлə-
лилик» принципи əсасында верилмишдир. Белə ки, ушаглар
һəмин бəһслərə дахил олан мөвзуларын мүəјјөн һиссəсини
дөрдүнчү, јердə галацлары исə бешинчи синифдə өјрəнилэр.
Елə буна кərə дə V синифдə əввəl кечилмишлери тəкрары
вə системлэшдирилмəsi мүһүм əһмијјət кəсб едир. Програ-
мий əлдə олан илк варианты илə мүəллимлərə тəгдим олуан
«Азэрбайчан дили» (мүəллифлери: Агамуса Ахундов вə Бəшир
Əһмədов) дəрслији арасында мүəјјөн фəргли чəһəтлэр вар-
дыр ки, оилар да, тəхминən, ашагыдакылардан ибарətдир: 1)
Програм талəб едир ки, дəрсликдə «сөзүи əсасы» аилајышы
хүсуси олараг шəрһ едилсин, амма биз китаб үзəриндə иш-
лəркəи шүүрлү сурəтдə бу талəбдэн бојун гачырмышыг. Сəбə-
би исə одур ки, сөзүи əсасы Азэрбайчан дили үчүи характерик
аилајыш дејилдир, бу барədə өјрəдилэн мə'лумат шакирдлə-
рə һеч бир изэри вə əмəли фəјдə вермир. 2) Програмда ол-
мајан бə'зи мəsələlər дəрслијə əлавə едилмишдир. Бура, тəх-

* А. Ахундов, Б. Əһмədов, «Азэрбайчан дили», V—VI синифлэр үчүи,
«Мəариф». Баки, 1973.

минən ашагыдакылар дахилдир: «Сөзүи лексик вə грамматик
мə'насы», «Сөзүи мə'насынын дəјишмəsi», «Сайыи исим је-
рииндə ишлəдилмəsi», «Мүрəккəб адлар». Бууну сəбəби аша-
гыдакылардыр:

а) мə'лумдур ки, шакирд мəктəбдə тəһсил алдығы мүд-
дəтдə дəфəлэрлə сөзүи ифадə етдији лексик мə'на илə үз-үзə
кəлир, мүəллим сөзүи мə'насы үзəриндə чохду иш апармалы
олур, лakin ушаг «лексик мə'на» аилајышындан бихəбэр га-
лыр. Бу бир. Дикэр тэрəфдэн дə грамматик мə'на аилајышы-
ны изаһ етмəдји миздэн шакирд бир сыра морфоложи вə син-
тактик категоријалары баша дүшмəкдə хејли чəтинлик чəкир.
Үчүи чү бир тэрəфдэн, «сөз» мəфһумунуи мүһүм əламəтлери-
нин јахшы дəрк олунмасы үчүи шакирдə овуи лексик вə грам-
матик мə'насыны да демəк зəруријјəти гаршыја чыхыр:

б) сөзүи мə'насынын дəјишмəsiни өјрəнмəк она кərə ва-
чибдир ки, шакирд əдəбијјат дəрслерииндə бу чүр һадисələrлə
тез-тез гаршылашыр. Сөзүи мə'насынын дəјишмəsi шакирдни
үмүи тəсəввүрүнү кенишлэндирир, тəлимдə тарихилик прин-
сипи мүəјјөн гэдэр мүһафизə олунур, дил вə чəмијјət, дил вə
истеһсал просеси вə с. мəsələlər һаггында шакирдлərə илкии
мə'лумат вермəјə шəраит јарадыр:

в) сифəтин субстантивлэшмəsi илə сайыи арасында һеч
бир чидди фəрг мүшəһидə едилмəдји һалда, програм бири-
чини вермəји талəб етмиш, икинчијə исə лагед мүнəсибət бəс-
лəмишдир. Бушларын ејни изэри вə əмəли əһмијјətə малик
олдуғуну (əкс һалда мөнтигсизлијин мүшəһидə едилдијини)
əсас тутараг биз сифət кими сайыи да исим јерииндə ишлəдил-
мəsiни дəрслијə дахил етмəји лəзым билмишик:

г) програмда мүрəккəб адлар дүзкүи олмајараг, мүрəк-
кəб сөзлэр кими верилмишдир. Əлбəттə, дəрслик мүəллифлери
буунула разылаша билмəздилэр вə она кərə дə мүрəккəб ад-
лары ајрыча вермиш, оиларын мүрəккəб сөзлəрдэн фəргини
изаһ етмишлэр.

Көстəрилəнлəрдэн əлавə, дəрслик мүəллифлери мүвафиг
бəһслəрини əввəлииндə дөрдүнчү синифдə кечилмишлери тəк-
рарыны вермəји лəзым билмишлэр ки, програм буну да талəб
етмирди. Сонра, Дөрдүнчү синифдə өјрəдилмиш бə'зи мате-
риаллары јени мə'луматла зонкинлэшдирмəк, системлэшдир-
мəк вə дəринлэшдирмəк мəгсəди илə дə мүəјјөн материаллар
вермəји мəгсəдəмүвафиг һесаб етмишик.

Белә зәһн едирик ки, бүтүн бу элавәләр мәктәбләримиздә Азәрбајчан дилинин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәјә мүсбәт тәсир көстәрәчәкдир. Лакин бу һәлә мұлаһизәдир, әсил һәһигәт дәрслијин әмәли олараг тәтбиғи процесиндә мејдана чыхмалыдыр.

Дәрслијин тәртиб принципләринә даир. Јени тәртиб етдимиз «Азәрбајчан дили» дәрслијинин бу вахта гәдәр истифадәдә олан дәрсликдән мүәјјән фәрғләри вардыр. Һәммин фәрғләр, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир. Һәр шејдән әввәл, дәрслик јени програмын мұһүм тәләбләринә ујғун шәкилдә тәкчә грамматика вә фонетиканы јох, бүтөвлүкдә дилимизин системини әһатә едир. Бурада грамматика вә фонетика илә јанашы лексика, сөз јарадычылығы, орфоепија, үслубијјат кими мәсәләләрә дә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Материалын белә бир һәчмдә верилмәси шакирдләрин дил һағгында даһа долғун, даһа дүзкүн мәлүмат әлдә етмәләринә, дил тәдрисинин елми сәвијјәсини јүксәлтмәјә мүсбәт тәсир көстәрмәли, мәктәблиләрин тәфәккүр вә нитгинин инкишафында мұһүм рол ојнамалыдыр.

Дәрсликдә шакирдләрин дүшүнчә габилитәтини инкишаф етдирмәк, дил фактлары үзәриндә мүстәғил мұшаһидәләр апарараг нәтичәләр чыхармаг, мұгајисәләр етмәк кими вәрдишләрини инкишаф етдирә биләчәк тапшырыг вә чалышмалара, еләчә дә нәзәри мәлүматә хүсуси диггәт верилмишдир. Мүәллифләр чалышмышлар ки, ушаг раст кәлдији һәр бир анлајышын мұһүм әләмәтләрини дәғиг дәрк етсин. Елә буна көрә дә башлыгларын чоһу суал чүмләси илә верилмишдир («Лексика нәдир?», «Сөз нәдир?» вә с.).

Охшар дил һадисәләринин (мәсәлән, һал шәкилчиләри илә мұвафиг мәнсубијјәт шәкилчиләринин; әдатларла бағлајычыларын; модал сөзләрлә әсас нитг һиссәләринин вә с.) шүурлу сурәтдә фәрғләндирилмәсинә хидмәт едән нәзәри вә әмәли ишләрә үстүлүк верилмишдир. Дәрсликдәки тапшырыг мәтиләринин әксәријјәти шакирдләрин дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәјә, нә мұнасибәтлә ишләнилдијини ушагларә чатдырмага, онларын дилә аид тәсәввүрләрини кенишләндирмәјә дә хидмәт едир. Китабда фәнләрарасы әлағә дә өз әксини тапмышдыр.

Јени материал шакирдләрә үч шәкилдә тәғдим олунур: а) индуктив јолла (мұшаһидә апарыб нәтичә чыхармаг), б) дедуктив јолла (нәзәри мәлүмат әввәлчә верилир, мұшаһидә

исә ону әсасландырмага хидмәт едир), в) аналитик јолла (индуктив вә дедуктив үнсүрләрин бирләшдирилмәси шәклиндә). Бу үч јолун сечилмәсинин әсасында — өјрәдилән материалын характери вә шакирдләрин реал билик сәвијјәләри дурур.

Дәрсликдә шакирдләрин өјрәнмәләри, мөһкәм јадда сахламалары лазым кәлән материаллар хүсуси шрифтлә фәрғләндирилмишдир.

Мұвафиг орфографик гәјдаларын тәдрисиндән сонра хүсуси тапшырыглар верилмишдир («Өзүвүзү јохлајын»). Бу тапшырыглар, әсасән, јохлама ишләриндән әввәл ичра едилмәли, јохлама јазыларда исә тапшырыгдакыларә ујғун орфограмлар ишләдилмәлидир. Бәһсләрин сонунда кечиләнләрин тәкрары үчүн мұвафиг суал вә тапшырыглар, чалышма мәтиләри, еләчә дә рабитәли нитги инкишаф етдирмәк үчүн мүәјјән тапшырыглар, мәтиләр, шәкилләр верилмишдир. Мүәллим онларла кифәјәтләнмәмәли, шәраитдән асылы олараг, өзү дә јени мәти вә шәкилдән истифадә етмәлидир. Ифадә, ишә вә һәтта јохлама имлалар програмда нәзәрдә тутулмуш хүсуси саатларда (чәми 50 саат) һәјата кечирилмәли, бу мәгсәд үчүн ајры-ајры бәһсләрин саатларындан истифадә олунмамалыдыр.

Иллик тәкрар заманы да ишә јаздырмаг мәсләһәтдир. Дәрсликдә грамматик мөвзуларә аид ишә, мәғалә јаздырмаг үчүн бәзи тапшырыглар вардыр. Мәсәлән, «Мән исим һағгында нә билирәм?», «Сифәтлә зәрфин фәрғи» вә с. Китабын иллик тәкрар һиссәсиндә верилмиш бу типли тапшырыглар бир тәрәфдән шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, диқәр тәрәфдән исә онларын грамматик материаллары нечә дәрк етдијини үзә чыхарыр. Мүәллим белә тапшырыглардан истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирмәлидир, лакин ишә—мәғаләләрин һәчми о гәдәр дә бөјүк олмамалыдыр. Она көрә ки, белә ишәлар, бир нөв, елми мәғалә характери дашыјыр вә ушагларын публицистик үслубуну инкишаф етдирир. Елми мәғаләни шакирдин ири һәчмдә јазмасы исә вачиб дидир.

Дәрслијин сонунда һәм орфографик, һәм дә гыса изаһлы лүғәт верилмишдир. «Изаһлы лүғәт»дә ән чоһ долашыг салынан, бир-бириндән чәтин фәрғләндирилән, нитгдә сәһв ишләдилән сөзләр верилмишдир. Мүәллим бу гәбилдән олан сөзләр үзәриндә шакирдләри даһа чоһ ишләтмәли, дүшүндүрмәлидир.

Дәрсликдән нечә истифадә етмәли? V синефдә илк дәрсең (кириш дәрсини) әсас мәгсәди булардыр: а) мўәллимин ушагларла танышылығы, б) онларын биллик, бачарыг вә сәвијәләри һаггында илкин тәсәввүр әлдә етмәси (сөһбәт вә чалышмаларын нәтичәсиндә), в) шакирдләри дилин әһәмијјәти, зәнкинлијя, гүдрәти илә таныш етмәк. Сонунчу мәгсәдә һагга олмаг үчүн дәрсликдә хүсуси материал верилмишдир. Илк дәрсә бир саат вахт сәрф олуноур. Икинчи дәрседән IV синефдә кечиләнләрин тәкрары башланыр. Дәрсликдә тәкрар материалы дөрд група бөлүнмүшдүр: әввәлчә синтаксис, сонра фонетика, морфолокија вә нәһәјәт, лексика үзрә материаллар тәкрар етдирилмәлидир. Һәмин материалларын мәзмуну еләдир ки, шакирдләр јалныз билликләрини јада салмагла кифәјәтләнмир, дүшүнмәли, мұгајисә етмәли, үмумиләшдирмәли олулар. Мәсәлән, дәрсликдәки «сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөздә јишидричи шәкилчиләрдән нә илә фәргләнир?» суалы шакирдән тәләб едир ки, һәм һәр ики шәкилчи һаггында өјрәндијини јада салсын, һәм дә әләвә олараг онлары мұгајисә етсин. Бундан әләвә, сонра кәлән материалда әввәлкинин јенидән тәкрарына да диггәт јетирилмәлидир. Мәсәлән, «Лексика» бәһсини тәкрарына аид тапшырыгда әләвә олараг белә бир тәләб дә вардыр: «мәтндән саитләри вә самитләри тапын; онларын нөвүнү көстәрин».

V синефдә јени мәлуматын верилмәси «Лексика» бәһсиндән башланыр. Шакирдләр әввәлчә «Сөз нәдир?» суалы үзәриндә дүшүнмәли олуноур. Бурада үч мәсәлә өн плана чәкилмишдир: а) «сөз» мәфһумунун мәзмунунун ачылмасы, б) сөзүн әмәлә кәлмәсиндә сәсләрин ролу, в) лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси. Һәмин параграф аид верилмиш тапшырыглардан бириндә сәсләрдән мүмкүн олан сөзләр дүзәлтмәк, дикәриндә верилмиш сөзләрин бир-бириндән нечә фәргләндијини көстәрмәк, башгасында изаһа ујғун олараг сөз тапмаг вә с. тәләб олуноур. Мәсәлән, 8 сәс верилир: а, з, ә, р, б, ј, ч, и. Буларын көмәји илә аз, ат, бәј, Азәр, зај, Азәрбајчан типли чоһлу сөзләр дүзәлтмәк мүмкүндүр. Шакирд һәјәт вә һәјәт кими сөзләрин формача јалныз а вә ә сәсләринә көрә фәргләндијини көстәрмәклә кифәјәтләнмәмәли, белә сөзләрин мәнача фәргини дә изаһ етмәлидир (чәтинлик чәкдикдә иса дәрслијин сонундакы «Лүгәт»ә бахмалыдыр). Һәмин параграфда нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрә хүсуси фикир верилмәлидир. Шакирдин мәсәлән, «Хәстәләрин мұаличә олундуғу мұәссисә нечә адланыр?» типли суаллара әсасән

хәстәхана, поликлиника вә с. сөзләри тапа билмәсинә мұһүм иш кими бахылмышдыр.

«Лексика нәдир?» параграфынын тәдрисиндә «лексика» термининин мәнасы, диалект сәсләри, үмуминишләк сөзләр, терминләр вә с. изаһ олунмалы вә бүтүн бунлар лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирмәјә доғру истигамәтләндирилмәлидир.

Дәрсликдә сөзүн чоһмәналығы ајрыча олараг верилмәмишдир. Буна бахмајараг мұәллим «Сабит сөз бирләшмәләри» параграфыны кечәркән шакирдләрә полисемантик сөзләр һаггында да гыса мәлумат версә, бунун үмуми ишә чоһ хејри дәјә биләр.

«Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» бөлмәсини кечәркән ашағыдакылары нәзәрә алмаг лазымдыр: шакирдләр IV синефдә көк вә шәкилчи, шәкилчиләрин нөвләри һаггында үмуми мәлумат алмышлар; V синефдә бу мәлумат мөһкәмләндирилир, јени үнсүрләр һесабына зәнкинләшдирилир. Мәсәлән, бурада көк вә шәкилчијә даһа дәгиг вә елми тәриф верилмиш, шәкилчиләрин мұхтәлиф мәнтиги әсаслара көрә тәснифаты (дејилиши вә јазылышына көрә, сөздәки јеринә көрә, вәзифәсинә көрә вә с.) шәрһ олунмушдур. Бундан әләвә, сөз көкүнүн сон һечасындакы саитлә шәкилчидәки саит арасындакы мұнасибәтә даир хүсуси чәдвәл дә верилмишдир. Бүтүн бунлар V синеф шакирдләри үчүн јенидир, IV синефдә өјрәнмәдикләри мәсәләләрдир; бу јени чәһәтләр үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмаг лазымдыр.

Мүрәккәб сөзләр вә мүрәккәб адлар мұгајисәли шәкилдә өјрәдилмәли, онларын охшар вә фәргли чәһәтләри изаһ олунмалыдыр. Бунунла белә, һәмин мөвзуларын тәдрисиндә башлыча јери орфографија мәсәләләри, јени мүрәккәб сөз вә онларын јазылышы гајдаларынын өјрәдилмәси тутмалыдыр. Үмумијјәтлә, дәрсликдә нәзәри вә практик материалларын бир-бирини тамамламасына, шакирдләрин тәфәккүр вә нитгинин инкишаф етдирилмәсинә, онларын дилчилик елми һаггында мұәјјән тәсәввүрә малик олмаларына сәј көстәрилмишдир. Китабдакы тапшырыг вә чалышма мәтиләринин бир чоһундан һәм дә ушагларын рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә истифадә етмәк мүмкүндүр. Она көрә дә һәмин мәтиләрин инша вә ифадә илә әләгәдар мұәјјән јени әләвә гејдләр, тапшырыглар вардыр. Мұәллим бу мәтиләрдән кәнара чыха вә өзү јени мәтиләр мұәјјәнләшдирә би-

ләр. Дәрсликдәки мәтилләрдән истифадә иши гисмән асанлашдырмаг үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Дәрсликдәки нөгсанлар вә чәтинликләр. Артыг бир илә јахындыр ки, дәрсликдән мәктәбләримиздә истифадә олунур. Бу мүддәт әрзиндә онун бә'зи чатышмајан чәһәтләрини үзә чыхармаг мүмкүн олмушдур. Мәсәлән, алтынча сәһифәдә (10-чу чалышма) дејилір ки, шакирдләр верилмиш сөзләри һечаја дүзкүн бөлмүш олдугларыны әсәсләндирсинлар. Мүәллимләрин бир групу буу чәтин һесаб едир. Онларын јадына салырыг ки, ики саит арасында ишләдилән тәк самит өзүндән сонракы самитлә бир һечаја дахил олур (мәсәлән, **а-на** сөзүндәки кими); әкәр белә һалларда тәк самитдән сонра апостроф ишарәси оларса, самит әввәлки саитлә бир һечаја дахил олур (мәсәлән, сүр'әт сөзүндәки кими); ики самит јанашы кәлдикдә исә бири әввәлки, диқәри сонракы саитлә бир һечајада галыр (мәсәлән, **кет-ди** сөзүндәки кими). Она көрә дә һәмин тапшырыгын ичрасында бу гәјдалары әсас көтүрмәк лазым кәлир... Мүәллимләрдән бә'зиләри јазырлар ки, 65-чи чалышманын ичрасы чәтиндир. Мән исә билдирирәм ки, әкәр 57-чи чалышма шүүрлу сурәтдә јеринә јетирилмиш оларса, 65-чи тапшырыг чәтинлик төрәтмәз! 73-чү чалышманын биринчи маддәсини ичра едәркән **бағымыздакы, бизимки** типли сөзләр үзәриндә иш апарылмалыдыр. 78-чи чалышмада чох чидди сәһвә јол верилмишдир. Белә ки, орадакы сөзләрин һеч бири дүзәлтмә сөз дејилдир. Мүәллим бу сәһви арадан галдырмаг үчүн **агсачлы, узунбојлу, јенијетмәлик** (дөврү) кими сөзләрдән дә истифадә етмәлидир. 49-чу параграфын мәзмуну да дүз верилмәмишдир. Белә ки, бурада ики мәсәлә, јә'ни исмин сифәтә вә сифәтин исмә кечмәси мәсәләләри гарышдырылмышдыр. Мүәллимләр вәзијјәтдән чыхмаг үчүн ашағыдакы кими һәрәкәт етмәлидирләр: һәмин параграфын ады «Исмин сифәт јериндә ишләдилмәси» олмалыдыр. 258-чи чалышмадан сонра белә әләвә тапшырыглар верилмәлидир:

Х. мәтидә мәчәзи мә'нада ишләдилмиш сөзләрин синонимләрини тапын. Нүмунә—ағыллы (сөз), доғру сөз, гижмәтли сөз вә с.;

Х. ше'рдә нә үчүн мәһз һәмин мәчәзларын ишләдилдијини әсәсләндирмага чалышын (сәбәби—онлар шаирин фикрини даһа тә'сирли вә долгун ифадә едир). 260-чы чалышманын архасынча дәрсликдә белә бир нәзәри мә'лумат олмалыдыр: исимләр јалниз мәчәзи мә'нада ишләдилән вә сифәтләрлә синоним олан заман сифәт јериндә чыхыш едә билир. Мәсәлән,

полад ирадә бирләшмәсиндәки полад исми илә мөһкәм, сарсылмаз... сифәтләри синоним олдугундан бурадакы **полад** сөзү сифәтин хүсусијјәтләрини дашыјыр. **Полад гылынч** бирләшмәсиндә исә **полад** сөзү һеч бир сифәтлә синоним дејилдир вә исим олага галыр. Бунунла да 49-чу параграф баша чатмалыдыр. Дәрслијин 97-чи сәһифәсиндәки сонунчу абзасдан әввәл белә бир башлыг верилмәлидир: «Сифәтин исим јериндә ишләдилмәси» (§ 49 «а»). Бунунла да долашыгыг арадан галхмыш олар!

369-чу чалышманын мәтни һәм дә IV синфин дәрслијиндә (сәһ. 152) верилмишдир, она көрә дә бизим дәрсликдә ону ашағыдакыларла әвәз етмәк мәсләһәтдир:

1. Полковник **Ј. Орлов** јазыр: «Мән Сталинград чәббәсиндә Мүсејиб Аллаһвердијевлә дост олмушам. Биз 1943-чү или һәмин чәбһәдә гаршыламышыг. 1944-чү или јенә бирликдә Днепр саһилләриндә гаршыладаг. Тәсадүф елә кәтирди ки, 1945-чи или дә Мүсејиблә бирликдә, амма бу дәфә Мачарыстанда, Дунај саһилләриндә гаршыладаг... Инди һәр јени ил кәләндә мән мәрһум достум Мүсејиб хатырлајыр, онун аиләсинә тәбрик мәктубу көндәрирәм».

2. **Саша** 1969-чу илдә он ики јашында Киев университетинин ријазијјат факүлтәсинә дахил олмушдур. Онун бачысы **Танја** исә 1972-чи илдә он үч јашында һәмин факүлтәјә гәбул едилмишдир. Танјадан имтаһаны 25 јашлы профессор **Д. Силвестров** көтүрмүшдүр!

3. Ерамыздан 350 ил әввәл **Кичик Асијада Карија** вилајәти олмушдур. Она **Мавсол** адлы бир нәфәр башчылыг едирди. **Мавсол** вилајәти јаделлиләрдән азад етмәк үчүн чох чалышыр вә мәгсәдинә наил олур. Өлдүкдән сонра она кезәл бир мөгбәрә дүзәлдирләр. «**Мавзолеј**» сөзү дә бурадан, јә'ни **Мавсолун** алындан көтүрүлмүшдүр.

Азәрбајчан дили үзрә програм материалынын тәхмини бөлкүсү (V синиф)

1972—1973-чү дәрс илиндән V синифләр јени тәртиб олунмуш «Азәрбајчан дили» дәрслији илә ишләјирләр. **А. Ахундов** вә **Б. Әһмәдов** тәрәфиндән һазырланмыш һәмин китаб үзрә мәшғул олачаг мүәллимләр ашағыдакы тәхмини бөлкүдән истифадә едә биләрләр:

Дәрсиң тәхмини сыра №-си	Дәрседә әһәтә олуначаг әсәс мәсәләләр	Саат
1	2	3

I рүб — 56 саат

1	Илк дәрә: шакирдләр дәрәслиҗин 3 вә 4-чү сәһифәләриндәки «Ән ширийн вә ән ачы шеј», «Гафгазда вә Асияда...» адлы мәтилләри синифдә охумалы, мувафиг суаллара чаваб вермәлидирләр. Оңлар евдә Низамидән верилмиш бејт (сәһ. 4) әсәсында кичик бир инша јазмалыдырлар.	1
2	IV синифдә кечилмишләрин тәкраны «IV синифдә кечиләнләрин тәкраны» бөлмәсини тәдрисинә 7 саат вахт азырмаг мәсләһәтдир. Икинчи дәрәдә шакирдләр 2 вә 3 нөмрәли чалышмалар үзәриндә ишләтмәк, 4-чү чалышманың ичрасыны исә ева тапшырмаг олар.	1
3	5, 6, 7, 8, 9 вә 10-чү чалышмалар үзәриндә иш вә өјрәдичи имла; 11 вә 12-чи чалышмалар евдә ичра олунамалыдыр.	1
4	13—16-чы чалышмаларың ичрасы үзәриндә иш (17-чи, 18-чи тапшырыглар ева верилер).	1
5	Биринчи дәрәдә ева верилмиш иншаның тәһлили.	1
6	19 вә 20-чи тапшырыглар үзәриндә иш вә өјрәдичи имла; 21—26-чы тапшырыглар евдә ичра олуңур.	1
7—8	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (белә һалларда јазышы вахтында јохлајыб, сәһвләри групплашдырмаг мүмкүн олмасса, муәллим сәһвләр үзәриндә иши бир нечә дәрә сонраја да сахлаја биләр).	2
Лексика — 19 саат		
9—10	Биринчи параграфың тәдриси. Шакирдләриң лүгәт еһтијатыны эәкинләшдирмәјә анд хүсуси чалышмалар (28 вә 29-чу чалышмаларда олдуғу кими).	1
11	Икинчи параграфың тәдриси.	2
12—13	Үчүнчү вә дөрдүнчү параграфларың тәдриси.	1
14	Лексик мәнасы чәттиң олан сөзләр үзәриндә чалышмалар. «Әрәб-фарс сөзләри лүгәти»ндән истифадә вәрдишләришиң ашиланмасы.	2
15—16	Бешинчи вә алтынчы параграфларың тәдриси (о чүмләдән лүгәт үзрә өјрәдичи имла).	1
		2

1	2	3
17	Һасар вә муһасирә, тәрәф вә әтраф, ичбар вә мәчбур, нисбәт вә тәнасүб типли сөзләриң лексик мәналарының муғажисәсинә анд чалышмалар.	1
18	Једдинчи параграфың тәдриси.	1
19—21	«Кәндимиз (вә ја шәһәримиз) кечмишдә вә инди» мөвзусунда инша (һазырлыг, јазы вә сәһвләр үзәриндә иш; иншаја ајрылмыш үч саат вахтдан ардычыл сурәтдә јох, мүхтәлиф вахтларда да истифадә етмәк олар).	3
22	Сәккизинчи параграфың тәдриси (о чүмләдән өјрәдичи имла).	1
23	Лүгәт еһтијатыны эәкинләшдирмәјә анд хүсуси чалышмалар вә лүгәт үзрә имла.	1
24—25	«Лексика» бәһсиниң тәкраны (дәрәслиҗин 20—22-чи сәһифәләриндәки материал әсәсында).	2
26—27	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
28—34	9, 10, 11, 12, 13, 14-чү параграфларың тәдриси (о чүмләдән өјрәдичи имлалар; 71-чи чалышмадакы мәти үзрә ифадә евдә јазылмалы, синифдә исә тәһлил едилмәлидир).	7
35—36	Дүзәлтмә сөзләрә анд јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
37	15-чи параграфың тәдриси.	1
38	Битишик јазылан мүрәккәб сөзләр.	1
39	Дефислә јазылан мүрәккәб сөзләр.	1
40	Ајры јазылан мүрәккәб сөзләр (37—39-чу параграфларың тәдрисиндә һәм дә өјрәдичи имлалар апарылмалыдыр).	1
41—42	Мүрәккәб сөзләрә анд јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
43—46	17, 18 (2 саат) вә 19-чу параграфларың тәдриси.	4
47—48	Мүрәккәб адлара анд јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
49	Тәкран.	1
«Морфолокија» бәһси (1 рүблә—7 саат)		
50	20-чи параграфың тәдриси.	1
51—52	45-чи сәһифәдәки тапшырыг үзрә иншаја һазырлыг (евдә јазылмалыдыр) вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
53—54	Рүблүк тәкран.	2
55—56	Муәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары.	2
II рүб — 42 саат		
57	21-чи параграфың тәдриси.	1
58	47-чи сәһифәдәки тапшырыг үзрә јазылмыш ифадәнин (ифадә евдә јазылыр) тәһлили.	1

1	2	3
59—61	22—24-чү параграфларын тэдрис (о чүмлэдэч өжрэдичи имлалар).	3
62—63	Жохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндэ иш.	2
64—66	25—27-чи параграфларын тэдрис (вэ өжрэдичи имлалар).	3
67	53-чү сәһифәдәки тапшырыг үзрә ифадә (евдә языймалдыр) вэ сөһвлэр үзэриндэ иш.	1
68	28-чи параграфын тэдрис.	1
69	59-чү сәһифәдәки тапшырыг үзрә ифадә (евдә) вэ сөһвлэр үзэриндэ иш.	1
70—72	29 вэ 30-чу (2 саат) параграфларын тэдрис (о чүмлэдән әризә јазмагы өжрәтмәк).	3
73—74	31 вэ 32-чи параграфларын тэдрис.	2
75—76	«Мәним аһам» мөвзусунда иһша вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	2
77—81	33—37-чи параграфларын тэдрис (вэ өжрэдичи имлалар).	5
82—83	«Вәтәндәшлиг борчу нәдир?» мөвзусунда иһша вэ сөһвлэр үзэриндә иш (дәрселијин 48-чи сәһифәсинә бахмалы).	2
84	Мәһсубијјәт вэ һал шәкилчиләрини мугәјисәсинә аһд чалышмалар; мәһсубијјәт шәкилчиләс гәбул етмиш исимләрин һаллаһмасында өзүнү көсгәрән еспесиһфик чәһәтләрин шәрһи.	1
85—86	Жохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	2
87	38-чи параграфын тэдрис.	1
88	39-чу параграфын тэдрис.	1
89	Грамматик тәһлил.	1
90	«Иһсим» бәһсиниһ тәкряры.	1
91—93	«Әсил дост нечә олар?» мөвзусунда иһша вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	3
94—96	Рүблүк тәкряр.	3
97—98	Мүәллиһин иһтијарына верилән еһтијат саатлары.	2
III рүб — 61 саат		
99	40-чы параграфын тэдрис.	1
100—101	85-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә иһша вэ тәһлили.	2
102	41 вэ 42-чи параграфларын тэдрис.	1
103	Шакирдләрин лүгәт еһтијатыны зәһкинләшдирмәјә аһд чалышмалар (һитгдә аз иһшләдилән гонур, һарыһчы, гәһвәји, абы типли сифәтләр әсаһсында) вэ лүгәт үзрә имла.	1
104	43-чү параграфын тэдрис (вэ өжрәдичи имла).	1
105	44-чү параграфын тэдрис.	1
106—107	Жохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	2

1	2	3
108—109	45 вэ 46-чы параграфларын тэдрис.	2
110—111	47 вэ 48-чи параграфларын тэдрис.	2
112	49-чу параграфын тэдрис.	1
113	«Пишикләр» мөвзусунда (сәһ. 98) евдә јазылмыш иһшаныһ тәһлили.	1
114	Синоним вэ антоним сифәтләрә аһд чалышмалар; 263-чү чалышманыһ тәләбиянә үјгүн әлава иһшлар.	1
115	Мәктуб јазмагы өжрәтмәк (дәрсликдә сәһ. 100-ә бах).	1
116—117	Жохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	2
118	«Сифәт» бәһсиниһ тәкряры (исимлә мугәјисәли шәкилдә).	1
119—120	50 вэ 51-чи параграфларын тэдрис.	2
121—124	52—55-чи параграфларын тэдрис.	4
125	Е'һан јазмагы өжрәтмәк.	1
126	56-чы параграфын тэдрис.	1
127—128	Жохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	2
129	Тәрчүмеји-һал јазмагы өжрәтмәк.	1
130	57-чи параграфын тэдрис.	1
131	«Сај» бәһсиниһ тәкряры (исим вэ сифәтлә мугәјисәли шәкилтә).	1
132	58-чи параграфын тэдрис.	1
133	Мүәјјән шәхс әвәзликләри.	1
134	Гәјри-мүәјјән шәхс әвәзликләри.	1
135	Иһкар шәхс әвәзликләри.	1
136—140	60—64-чү параграфларын тэдрис.	5
141—142	Жохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндә иш.	2
143	«Әвәзлик» бәһсиниһ тәкряры.	1
144—146	65—67-чи параграфларын тэдрис.	3
147	68-чи параграфларын тэдрис.	1
148—149	133-чү сәһифәдәки тапшырыг үзрә ифадә вэ сөһвләр үзэриндә иш.	2
150—151	69 вэ 70-чи параграфларын тэдрис.	2
152—153	Жохлама имла вэ сөһвләр үзэриндә иш.	2
154—157	Рүблүк тәкряр.	4
158—159	Мүәллиһин иһтијарына верилән еһтијат саатлар.	2
IV рүб — 44 саат		
160—163	71—77-чи параграфларын тэдрис (о чүмлэдән өжрәдичи имлалар).	4
164—165	Жохлама имла вэ сөһвләр үзэриндә иш.	2
166—167	75 вэ 76-чы параграфларын тэдрис.	2
168—169	142-чи сәһифәдәки тапшырыг әсаһсында иһша вэ сөһвләр үзэриндә иш.	2
170	Фе'һин кечмиш заманы.	1

1	2	3
171	Индики заман.	1
172	Кәдәчәк заман.	1
173—174	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
175	Фе'лин арзу шәкли.	1
176	Фе'лин вачиб шәкли.	1
177	Фе'лин шәрт шәкли.	1
178	Фе'лин лазым шәкли.	1
179—182	84—87-чи параграфларын тәдриси.	4
183—184	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
185—188	Фе'лә анд кечиләнләрин тәкрары.	1
189—201	Иллик тәкрар.	13
202—203	Мүәллимин еһтијат саатлары.	2

VI сениф үчүн програм материалларынын планлашдырылмасы

Чәми — 136 саат.

I рүб — 36 саат (1.IX—4.XI арасы)

1. Кириш дәрси — 1 саат (170-чи сәһифәдәки параграф).
2. Шакирдләрин јәј тәәсүратына анд инша — 3 саат (1 саат һазырлыг, 1 саат јазы вә 1 саат сәһвләрин тәһлили).
3. V сенифдә кечилмишләрин тәкрары (171-чи сәһифәдәки I вә II чалышмаларын ичрасы — 1 саат, III чалышма үзәриндә иш — 1 саат, 412-чи тапшырыг — 1 саат, 171-чи сәһифәдәки IV вә 172-чи сәһифәдәки 413-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат, 414-чү тапшырыг үзәриндә иш — 1 саат).
4. Фе'ли сифәтләр һаггында мә'лумат — 1 саат, сифәтә вә фе'лә охшар олан чәһәтләрә анд чалышмалар — 1 саат, фе'ли сифәтләрин фе'лдән дүзәлән сифәтләрдән фәргләндирилмәсинә анд чалышмалар — 1 саат, фе'ли сифәт шәкилчиләри — 1 саат, синоним шәкилчиләр үзәриндә иш — 1 саат, 423-чү чалышманын мәтни үзрә ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат, фе'ли сифәтин исим јериндә ишләдилә билмәси — 1 саат, фе'ли сифәт бирләшмәләр вә белә бирләшмәләрнә чүмләнни фәргинә анд чалышмалар — 1 саат, тәбиәт тәсвиринә анд инша — 3 саат, јохлама имла — 2 саат.
5. Фе'ли бағламалар һаггында мә'лумат — 1 саат, фе'ли бағлама шәкилчиләри — 1 саат, синоним шәкилчиләр үзәриндә иш — 1 саат, фе'ли бағлама бирләшмәләр вә фе'ли бағлама бирләшмәләринин чүмлә илә фәргинә анд чалышмалар — 1 саат, 436-чы чалышманын мәтни вә она ујғун олан дикәр мәтилләр әсасында веркүлүн ишләдилмәсинә анд чалышмалар

28

— 1 саат, јохлама имла — 2 саат, ифадә вә инша — 4 саат, рүблүк тәкрар — 2 саат.

II рүб — 28 саат (10.XI—29.XII)

6. Зәрф һаггында мә'лумат — 1 саат, Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси — 1 саат, мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси — 1 саат, зәрфин мә'начә нөвләри — 5 саат, јохлама имла — 2 саат, зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәрги — 1 саат, 198-чи сәһифәдәки (ашағыдан бешинчи сәтир) тапшырыг үзрә инша — 2 саат.

7. 100-чү параграфын (јалныз 200-чү сәһифәдәки материал) тәдриси — 1 саат, 201-чи сәһифәдәки материалын 457-чи чалышмаја гәдәр олан һиссәси — 1 саат, 457-чи чалышманын мәтни вә она ујғун олан әләвә мәтнләр үзрә чалышмалар — 1 саат, 101—106-чы параграфларын тәдриси — 6 саат, ифадә — 2 саат, инша — 2 саат, рүблүк тәкрар — 2 саат.

III рүб — 40 саат (11.I—23.III)

8. Бағлајычылар (474-чү чалышмаја гәдәр олан һиссә) — 1 саат, 474—475-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат, 476—478-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат, бағлајычыларын орфографијасы — 1 саат, бағлајычыларда веркүлә анд чалышмалар — 1 саат, јохлама имла — 2 саат, бағлајычыларын дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси — 1 саат, ифадә — 2 саат, инша — 2 саат.

9. Әдатлар һаггында мә'лумат — 1 саат, мә'начә нөвләри — 2 саат, башга нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси — 2 саат, орфографијасы — 1 саат, јохлама имла — 2 саат, ифадә вә инша — 4 саат.

10. Модал сөзләр (сәһ. 217—218, јә'ни 495-чи чалышмаја гәдәр) — 1 саат, 495-чи тапшырыгы 219-чү сәһифәдәки мүшәһидә материалына гәдәр — 1 саат, мүшәһидә ишарәси олан јердән 116-чы параграфга гәдәр — 1 саат, 116-чы параграфын тәдриси — 2 саат, модал сөзләрин орфографијасы — 2 саат, имла — 2 саат, ифадә вә инша — 6 саат, тәкрар — 1 саат.

IV рүб — 32 саат (1.IV—25.V)

11. 118-чи параграфын тәдриси — 2 саат, нидаларын орфографијасы — 2 саат, тәкрар — 1 саат, ифадә — 2 саат, инша — 2 саат.

12. Иллик тәкрар — 8 саат (дәрслик әсасында).

13. Мүәллимин еһтијат саатлары — 2 саат.

14. IV—VI сенифләрдә кечилмишләрин системләшдирилмәсинә анд тәкрар — 13 саат.

V—VI СИНИФЛӘР ҮЧҮН «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИНИН* ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ ВӘ ДӘРСЛИКЛӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШ МЕТОДУНУН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Досент Ә. ФӘРӘЧОВ.

V—VI синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији өзүнчү дидактик-методик принципләри е'тибары илә «Азәрбајчан дили програмы»нын әсасында дуран идејалары һәјата кечирир. Мүәллифләр дәрслији јазаркән чалышмышлар ки, ән'әнәни көзләсинләр, јә'ни нәзәри материалларын мәнимсәдилмәси мәгсәди илә тәтбиг едилән изаһат вә шәрһ үсулларыны горујуб сахласын вә әксинә, мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмајан дил материалларыны даһа әлверишлиләри илә әвәз етинләр.

Дәрслијин тәркибиндә белә бир чәһәтә дә хүсуси диггәт јетирилмишдир: габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин мүхтәлиф вахтларда, мүхтәлиф мәнбуат органларында сөјләдикләри тәнгиди гејдләри, дәрслијин даһа мәзмунлу, даһа долгун, даһа еффектли олмасы үчүн етдикләри фајдалы тәклифләри вә арзулары нәзәрә алынмышдыр. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси илә әлағәдар мүдафиә едилмиш диссертасијаларда дәрсликлә бағлы төвсијәләрә әмәл едилмәсинә вә бунула да дәрслијин даһа елми әсаслар үзәриндә гурулмасына хүсуси әһәмијјәт верилмишдир. Нәзәрдән кечирдијимиз дәрлик әсас истигамәт вә методик системинә көрә әввәлки дәрликдән чидди фәрғләнир.

Дәрслик әввәлки дәрсликдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин тәкчә грамматикасыны јох, һәм дә гисмән лексика, ор-

* С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов. «Азәрбајчан дили». V—VI синифләр үчүн, II нәшр, «Маариф», Баки, 1973.

фографија, орфоэпија, үслубијјат мәсәләләрини әһәтә едир. Бу мә'нада дәрслик «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» јох, садәчә «Азәрбајчан дили» адланыр.

Дәрсликдә верилән материаллар 2 бөјүк гисмә ајрылыр:

1) Азәрбајчан дилинә аид верилән нәзәри материаллар;
2) Азәрбајчан дилинә аид верилмиш нәзәри биликләрини мөһкәмләндирилмәсинә, үмумиләшдирилмәсинә, бачарыг вә вәрдишә чеврилмәсинә хидмәт едән чалышмалар системи.

1. Дәрслијин нәзәри материалы лингвистик мәфһумларә верилән тәрифләрдән, лексик вә грамматик категоријаларын бөлкүсүндән вә тәснифиндән, сөздүзәлтмә вә сөздәјишмә формаларынын, мүвафиг дил һадисәләринин тәсвириндән, орфоэпик вә дурғу ишарәләри гајдаларындан ибарәтдир.

Бунлардан башга, дәрсликдә мүхтәлиф характерли суаллар, схемләр, орфографик вә изаһлы лүгәтчәләр дә верилмишдир. Бүтүн бу материаллар, бир тәрәфдән чохлу конкрет дил фактларынын үмумиләшдирилмәсинә, дикәр тәрәфдән јени програмын тәләбләринә әсасланыр. Јени «Азәрбајчан дили програмы»нын тәләбинә көрә, V—VI синифләрдә Азәрбајчан дили тәдриси гаршысында гојулан башлыча вәзифәләр ашагыдакылардан ибарәтдир:

1) Азәрбајчан дилинин лексикасы, сөз јарадычылығы, грамматикасы вә орфографијасы илә әлағәдар шакирдләрә мүәјјән һәчмдә билик вермәк;

2) шакирдләрин нитгини вә мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк;

3) шакирдләрдә сөзә, үмумијјәтлә, дилә еһтијатла, диггәтлә јанашмаг вә бунлары сә'јлә мәнимсәмәјә мејл тәрбијә етмәк;

4) шакирдләрдә әдәби тәләффүз вәрдишләри ашыламаг;

5) шакирдләрдә орфографија вә дурғу ишарәләри гајдаларына аид мөһкәм вәрдишләр јаратмаг вә с.

Програмын бу тәләбләринә ујгун олараг, орта мәктәбдә Азәрбајчан дилчилијинин ашагыдакы саһәләри һагғында шакирдләрә билик вә бачарыг верилмәси мәгсәдәмүвафиг һесаб едилмишдир:

а) лексика, сөз јарадычылығы, нитг һиссәләринә аид нәзәри мә'луматлар;

б) дүзкүн јазы гајдаларына (орфографија вә дурғу ишарәләринә), шифаһи вә јазылы нитгә аид билик вә вәрдишләр;

в) практик үслубијјатын бә'зи элементләринә аид билик вә вәрдишләр.

Программын талэбинэ көрө дилдөн верилэн материалларын дүзүлүшүндө шакирдлэрин яш сөвијјөсинэ хүсуси диггэт јетирилмишдир. Белэ ки, «Лексика», «Исим», «Сифэт», «Фе'л» баһслэриндөн бә'зи мөзүларын IV синифдэ, бә'зилэринин исә V синифдэ өјрәдилмәси мәнз шакирдлэрин яш хүсусијјәтлэри илә бағлыдыр.

Дәрслијин бә'зи хүсусијјәтлэри вә онлардан ирәли кәлән бә'зи методик нәтичәләр үзәриндә гысача дајанаг:

1. Јени нәзәри материал дәрсликдә ја индуктив јолла (хүсусидән үмумијә кетмәклә), ја дедуктив јолла (үмумидән хүсусијә кетмәклә), ја да аналитик јолла (индуктив вә дедуктив јолларын ајры-ајры чәһәтлэринин өзүндә бирләшдирән јол) таныш едилләр.

Јени мә'луматларын верилмәси васитәлэринин сечилмәси дил һадисәсинин характериндән (садәлијиндән, мүрәккәблијиндән, конкретлијиндән, мүчәррәдлијиндән, башга сөзлә, аңлашыглыг дәрәчәсиндән), бу дил һадисәси илә шакирдлэрин әввәлләрдә таныш олуб-олмамасындан асылыдыр.

Јени материалла шакирдлэри таныш етмәјин јолу дәрсликдә мүәјјән олса да, мүәллим шакирдлэрин һазырлыг дәрәчәсинә ујғун олараг, өз изаһат васитәсинин тәтбиг едә биләр.

2. Дилдән верилән нәзәри мә'луматлар лингвистик чәһәтдән мүхтәлиф мөгсәдләр күдүр: бир гисм мә'луматларын һәм нәзәри, һәм да практик әһәмијјәти вардыр; белә мә'луматлары шакирдләр мөһкәм мәннимсәмәлидирләр. Башга гисм мә'луматлар исә бу вә ја дикәр дил һадисәсинин хүсусијјәтинин дүзкүн баша дүшмәјә хидмәт едир. Дилдән верилән һәр ики нөв мә'лумат шакирдлэрин лингвистик көрүш даирәсинин кеңишләндирмәјә хидмәт едир.

Дилә аид мә'луматлар дәрсликдә мүхтәлиф васитәләрлә—мүшаһидә материалы, мүәллифлэрин мүһакимәси, чалышма мәтиләри васитәси илә шарһ едилләр.

3. Рабитәли нитг инкишафы үзрә чалышмалар мүвафиг параграфлара дахил едилмишдир; белә чалышмаларын ичрасы ејин заманда бу вә ја дикәр дил һадисәсинин өјрәнилмәсинә хидмәт едир. Шакирдлэрин лүгәт еһтијатынын зәнкиләшмәси мөгсәди илә да хүсуси чалышмалар верилмишдир. Буиңдан өтрү башга мөгсәд үчүн нәзәрдә тутулмуш чалышма мәтиләриндән да истифадә едилмишдир.

4. Азәрбајҗан дили чохсаһәлидир. Онуи бу саһәләринә ујғун олараг, орта мәктәбдә онун әсаслары — дилин сәс тәр-

киби вә лексикасы, сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылыгы, сөзлэрин лексик-грамматик групплары вә сөздәјишмә формалары, синтаксис, орфографија вә дурғу ишарәлэри вә саир өјрәнилләр. Грамматика дилчилијин дикәр бөлмәлэри арасында апарычы, һәлледиҗи рола маликдир, онларын мүвәффәгијјәтлә тәдриси грамматиканын, о чүмләдән морфолокијанын тәдрисиндән чох асылыдыр, чүнки елә бир орфографија, орфоэпија вә ја дурғу ишарәси гајдасы јохдур ки, орада морфолокијаја вә ја синтаксисә мүраҗиәт етмәдән өтүшмәк мүмкүн олсун. Одур ки, дәрсликдә грамматик мә'луматлара үстүнлүк верилләр, орфографик вә с. гајдалар онун әсасында өјрәдилләр.

II. Мә'лумдур ки, орта мәктәбдә Азәрбајҗан дили тә'лиминин мүвәффәгијјәтини тә'јин едән мүһүм чәһәтләрдән бири чалышмалар системидир. Чалышмалар дәрслијин мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Чалышмалар шакирдләрдә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр јаратмалыдыр. Шакирдин шүуруна, мәнәвијјатына тә'сир етмәјән, она һеч бир шеј әләвә етмәјән ајры-ајры мисаллар мүасир мәктәби тә'мин етмир. Чалышмалары ичра етмәклә шакирдләр мүвафиг дил һадисәлэринин мүһүм әләмәтлэринин ајырмаға, дил фактларыны гаршылашдырмаға, онлар арасында әләгә јаратмаға, өз нитгләриндә лингвистик васитәлэри шүурлу сечмәјә алышырлар, нәзәри биликлэри практикада тәтбиг етмәјә өјрәнилләр.

Дәрсликдә 655 чалышма верилмишдир ки, бу да орта һесабла һәр дәрсдә 3 чалышма јеринә јетирмәјә имкан верир. Бу чалышмалар өз мөзмуиларына вә мөгсәдлэринә көрә ашағыдакы нөвләрә ајрылыр:

1. Лексик чалышмалар. Бу чалышмалардан мөгсәд дилимизин лүгәт тәркибинә мәнсуб сөзлэрин мәнәларына вә ишләнмә даирәлэринә көрә мүхтәлиф сөз группларына бөлүндүјүнү, сөзлэрин лүгәти вә грамматик мәнәлара малик олдуғуну шакирдләрә баша салмаг, шакирдләрә бу сөз группларын-дан дүзкүн истифадә етмәк бачарыгы ашыламагдан ибарәтдир.

Шакирдләр сөзлэри мәнәча бир-бириндән фәргләндирмәклә нитглэринин зәнкиләшдирир, дилин лүгәт тәркиби һагғындакы тәсәввүрлэри даһа да кеңишләнир вә системә дүшүр. Әкәр дәрсликдәки лексик чалышмалар азлыг едәрсә, мүәллим башга мөгсәдлә верилмиш чалышма мәтниндән һәмишә кифәјәт гәдәр материал тапа биләр.

Сөзүн лексик мәнәсы грамматик мәнәја нисбәтән конкрет олдуғундан шакирдләр ону даһа тез баша дүшүрләр. Ша-

3. Сифариш—1810

кирдләрн диггәтинн каһ сөзүн лексик, каһ да грамматик мәнасына јөнәлтдикдә онлар бу ики мәна арасындакы фәрти аңламаға башлајырлар. Мәсәлән: көј, көјлүк, көјәрмәк сөзләри лексик чәһәтдән рәнк билдирсә дә, грамматик чәһәтдән мүхтәлиф нитг һиссәләринә (сифәт, исим, фе'л) анддир. Белә мүгајисә шакирдләрә дил һадисәләринә мүхтәлиф чәһәтдән јанашмаг имканы верир. Буна көрә дә дәрсликдәки лексик чалышмалара е'тинасыз јанашмаг олмаз, белә чалышмаларын сајыны артырмаг лазымдыр.

2. Грамматик чалышмалар; белә чалышмаларын характер чәһәти бундан ибарәтдир ки, онларын ичрасы кечилән мөвзунун, өјрәнилән дил һадисәсинин аңлашылмасына, шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрләринин формалашмасына хидмәт едир.

3. Верилмиш мәтндән бу вә ја дикәр дил һадисәсинин сечилиб ајрылмасына анд чалышмалар. Бу чалышмаларын характер чәһәти бундан ибарәтдир ки, онларын ичрасы өјрәнилән дил һадисәсинин мәнимсәнилмәси дәрәчәсини јохламаға имкан јарадыр, мүвафиг биликләрин тәчрүбәјә тәтбигини тәләб едир. Нәмин чалышмаларда һәм дә башга практик характерли ишләрин көрүлмәси тәләб олунур.

4. Сөз јарадычылығына анд чалышмалар. Бу чалышмаларын характер чәһәти бундан ибарәтдир ки, белә чалышмаларын ичрасы нәтичәсиндә шакирдләр Азәрбајҗан дилиндә јени сөзләрин јаранмасы васитәси илә практик таныш олулар; бу чалышмаларда сөзјарадычылығы ваонтәләри әсасында шакирдләрин јени сөзләр дүзәлтмәси тәләб олунур, јени јарадылмыш сөзләри, јени кәлдикчә, мәти дахилиндә ишләтмәк мәсләһәт көрүлүр. Нәтичәдә шакирдләрин сөзјарадычылығы саһәсиндәки биликләри мөһкәмләндирилир.

5. Верилмиш мәтнин бу вә ја дикәр грамматик һадисә илә әлагәдар олараг тәһлилинә анд чалышмалар. Бу чалышмаларын характер чәһәти бундан ибарәтдир ки, онлар лексиканын, морфолокијанын конкрет бир мөвзусу илә әлагәдар олу вә онларын ичрасы шакирдләрә дил фактларыны анализ етмә бачарығы ашылајыр.

6. Дил һадисәләрини мүгајисә етмәји тәләб едән чалышмалар. Бу група мәнсуб чалышмаларын характер чәһәти бундан ибарәтдир ки, онлар шакирдләрдә дил һадисәләрини бир-бири илә тутушдурмаг, гаршылашдырмаг, системләшдирмәк вә үмумиләшдирмәк бачарығы ашылајыр вә шакирдлә-

рин мүчәррәд тәфәккүрүнү бу истигамәтдә тәрбијә едир. Белә чалышмалар мүвафиг лингвистик мәфһумун формалашмасында хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

7. Грамматик-орфографик чалышмалар. Бу чалышмаларын характер чәһәти бундан ибарәтдир ки, онларын ичрасы илә бир тәрәфдән дил һадисәсинин грамматик әламәтләри ашқара чыхарылыр, дикәр тәрәфдән орфографик вәрдишләр јарадылыр вә мөһкәмләндирилир.

Дәрсликдә верилән чалышмаларын хејли һиссәси рабитәли нитг инкишафы, орфографија, дургу ишарәләри, үслуб мәсәләләринә һәср едилмишдир.

Чалышма мәтиләринин тәхминән 50 фаизини рабитәли мәтиләр тәшкил едир.

Дәрсликдә чалышмалар елә верилмишдир ки, онлар шакирдләрдә дилә мараг ојатсын, дил ваһидләри, дил фактлары әтрафында онлары дүшүнмәјә, нәтичәләр чыхармаға сөвг етсин.

Дәрсликдәки чалышмалар системинин хүсусијјәтләри ашағыдакылардыр:

- 1) чалышмаларын мүәјјән лексик әсасда гурулмасы;
- 2) шакирдләрин идрәк фәаллығыны, онларын мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирилмәси бахымындан чалышмаларын бир систем тәшкил етмәси;
- 3) дилә, сөзә һәсәс олмаг, шакирдләри дил һадисәләри әтрафында дүшүндүрмәк, онларда мүстәгиллик јаратмаг бахымындан чалышманын чохлауғу;
- 4) өјрәнилмиш нәзәри материалын чалышмаларда низамлы шәкилдә тәкрарынын тәмин едилмәси;
- 5) чалышмаларда рабитәли нитг вәрдишләринин формалашмасына хүсуси јер верилмәси.

III. Дәрсликдәки суаллар өз характерләринә көрә ики һиссәјә ајрылыр: а) әввәл кечилмиш мөвзуларла јени кечилчәк мөвзулар арасында әлагә јаратмаға анд суаллар; б) кечилмиш материалларын үмумиләшдирилмәсинә анд чалышмалар.

Бүтүн бу суаллардан мөгсәд шакирдләрин идрәк фәалијјәтини артырмаг, бир сыра дил һадисәләрини тутушдурмаг, биликләри мүәјјән бир системә салмаг, үмумиләшдирмәк вә нәтичә чыхармагдыр.

Ашағыда V вә VI синифләр үзрә тәхмини дәрәс бөлжүсүнү веририк.

V синиф үзрә Азәрбајчан дилиндән програм материалынын тәхмини бөлкүсү

1972—1973-чү дәрс илиндән V синифләр јени програм әса-сында јазылмыш Азәрбајчан дили дәрсликләри илә ишләјир-ләр. С. Чәфәров вә Ә. Фәрәхов тәрәфиндән тәртиб едилмиш китаб үзрә мәшгул олачаг мүәллимләр 1973—1974-чү тәдрис илиндә бу тәхмини бөлкүдән истифадә едә биләрләр.

Дәрсләрин үмуми сыра нөмрәси	Дәрсдә нәләр әһәтә олунмалыдыр.	Саатла-рын миғ-дары
1	2	3
I рүб — 56 саат		
1	Илк дәрс (сәһ. 3—4). Ев ишасы тапшырмаг.	1
2	Ишанын синифдә мүзакирәси.	1
IV синифдә кечилмишләрин тәкряры		
3	§ 1. Синтаксис вә дурғу ишарәләри.	1
4	§ 2. Чүмләннн үзәләри.	1
5	§ 3. Мүхтәсәр вә јениш чүмләләр.	1
6	§ 4. Нәмчннн үзәлү чүмләләр.	1
7	§ 5. Хитабларда дурғу ишарәләри.	1
8	§ 6. Садә вә мүрәккәб чүмләләр. Әјрәдичи им-ла.	1
9	§ 7. Сант вә самит сәсләр.	1
10	§ 8. Омоним, синоним вә антонимләр.	1
11	§ 9. Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы.	1
12	§ 10. Исим, сифәт, фе'д.	1
13—14	Јохлама имла апарылмасы вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
Лексика		
15	§ 11. Азәрбајчан дилиннн лүгәт тәркиби һәг-гында.	1
16	§ 12. Үмумишләк сөзләр.	1
17	§ 13. Пешә вә сәнәтә анд сөзләр. Әјрәдичи им-ла.	1
18	§ 14. Диалект сөзләри.	1
19	§ 15. Көһнәлмиш сөзләр.	1
20	§ 16. Неологизмләр.	1
21	Лүгәт үзрә комментарий имла.	1
22	67, 68-чи чалышмалар үзрә иш.	1
23	§ 17. Фразеоложи бирләшмәләр. Ев ишасы тапшырмаг.	1

1	2	3
24—25	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
26	§ 18. Азәрбајчан дилиннн өзүнәмәхсус сөзләри вә алынма сөзләр.	1
27—28	Ев ишасынын јохланмасы.	2
29	Тәкряр дәрси.	1
30—32	«Кәндимиз (шәһәримиз) кечмишдә вә инди» мөвзусунда ишә. һазырлыг кечирилмәси вә сәһвләр үзәриндә иш.	3
Сөз јарадычылығы.		
33	§ 19. Сөздүзәлтмә васитәләри.	1
34	§ 20. Дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси.	1
35	87, 91, 93-чү тапшырыглар үзәриндә иш.	1
36—37	Јохлама ифадә.	2
38	§ 21. Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар шәкилчи-ләр.	1
39	§ 22. Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси.	1
40—41	§ 23. Мүрәккәб сөзләрин јазылышы.	2
42	Әјрәдичи имла вә 109-чу чалышма үзрә иш.	1
43—44	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
45	§ 24. Мүрәккәб ихтисарлар вә онларын охуну-шу.	1
46—47	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
48	Тәкряр дәрс вә ев ишасы тапшырмаг.	1
49—50	Ев ишасынын синифдә тәһлили.	2
51—53	Рүблүк тәкряр.	3
54—56	Мүәллимнн еһтијат саатлары.	3
II рүб (42 саат)		
57	§ 25. Исим. Дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмә-си.	1
58	§ 26. Исимдән исим әмәлә кәтирән шәкилчи-ләр.	1
59	118-чи чалышма үзрә јазылмыш һекајәннн мү-закирәси.	1
60	§ 27. Фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләр.	1
61—62	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
63	§ 28. Исим дүзәлдән -ча (чә), -стан шәкилчи-ләриннн јазылышы.	1
64	§ 29. Исим дүзәлдән -гы (-ки, -гу, -кү), -ғы (-ки, -гу, -кү) шәкилчиләриннн јазылышы.	1
65	Әмәли јазы. Әризә јазмагы өјрәтмәк.	1
66	§ 30. Исим дүзәлдән -ов (-јев) шәкилчиләриннн јазылышы вә өјрәдичи имла.	1
67	§ 31. Јер ады билдирән хүсуси исимләрдән дү-зәлдилмиш үмуми исимләриннн јазылышы вә комментарий имла.	1

1	2	3
68	§ 32. Инсан адлары билдирэн мүрәккәб исимләрин язылышы.	1
69—70	«Мәним анам» мөвзусунда инша.	2
71	§ 33. Исмин мәнсубиятә көрә дәјишмәси.	1
72—73	§ 34. Исмин мәнсубият шәкилчиләри вә онларын язылышы.	2
74	Изаһлы-өјрәдичи имла.	1
75	§ 35. Исмин һалланмасы.	1
76—77	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
78	§ 36. Самитлә битән исимләрин һалланмасы.	1
79	§ 37. Саитлә битән исимләрин һалланмасы.	1
80—81	Тәбиәти севирәм (инша).	2
82	§ 38. Исмин јијәлик һалы.	1
83	Грамматик тәһлил.	1
84	§ 39. Исмин тәсирдик һалы.	1
85—87	Әсил дост нечә олар? (инша).	3
88	§ 40. Бәзи сөз көкләриндән сон саитин дүшмәси һадисәси.	1
89—90	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
91—92	§ 41. Мәнсубият шәкилчиси олан исимләрин һалланмасы.	2
93—94	Морфоложи тәһлил.	2
95—96	Рүблүк тәкрар.	2
97—98	Мүәллимин еһтијат саатлары.	2
III рүб — 61 саат		
99	Сифәт. § 42. Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси.	1
100—101	Инша вә тәһлили.	2
102	§ 43. Исимләрән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр.	1
103—104	Лүгәт үзрә имла.	2
105	§ 44. Фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр.	2
106	§ 45. Исимләрән сифәт дүзәлдән -дакы (-дәки) шәкилчиләринин язылышы.	2
107	§ 46. Исимләрән сифәт дүзәлдән -и (-ви) шәкилчисинин язылышы.	1
108	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	1
109	§ 47. Исимләрән сифәт дүзәлдән -ы (-и, -у, -ү), -ји (-ји) шәкилчиләринин язылышы.	2
110	§ 48. Фе'лләрән сифәт дүзәлдән -ғын (-кин, -гун, -күн), -тын (-кин, -гун, -күн) шәкилчиләринин язылышы.	1
111—112	§ 49. Мүрәккәб сифәтләр вә онларын тәдриси.	1
113	Изаһлы имла.	1
114	§ 50. Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри.	1
115—116	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2

1	2	3
117	§ 51. Сифәтин азәлтмә дәрәчәсинин әмәлә кәлмәси.	1
118	Әмәли јазы. Мәктуб јазмағы өјрәтмәк.	1
119	Ев иншасынын мүзакирәси.	1
120	§ 52. Сифәтин чоһәлтмә дәрәчәсинин әмәлә кәлмәси.	1
121	§ 53. Сифәтин исим кими ишләвә бәлмәси.	1
122	Сифәтләр иштирак едән мәти тәртяб етмәји өјрәтмәк.	1
123	Морфоложи тәһлил.	1
124—125	Сифәтин тәкрары.	2
Сај		
126	§ 54. Сај һаггында үмуми мә'лумат.	1
127	§ 55. Сајын мә'нача вә гурулушча сәвләри.	1
128	Әмәли јазы. Е'лан јазмағы өјрәтмәк.	1
129	§ 56. Мигдар сајлары вә онларын язылышы.	1
130	Сечмә имла.	1
131	§ 57. Мигдар сајларындан сыра әдәди (нумера-тив) сәвләрин ишләдәлмәси.	1
132—133	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
134	§ 58. Сыра сајлары вә онларын язылышы.	1
135	§ 59. Гејри-мүәјјән сајлар.	1
136	Тәрчүмеји-һал јазмағы өјрәтмәк.	1
137—138	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
139	Тәкрар.	1
Әвәзлик		
140	§ 60. Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат.	1
141	§ 61. Шәхс әвәзликләри.	1
142	§ 62. Ишарә әвәзликләри.	1
143—144	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
145	§ 63. О, бу әвәзликләри илә ифадә олуған мүб-тәдалардан сонра вержүлүн ишләдәлмәси.	1
146	§ 64. Суал әвәзликләри.	1
147	§ 65. Гејри-мүәјјән әвәзликләр.	1
148—149	Ифадә јазы вә сәһвләрин мүзакирәси.	2
150	§ 66. Тә'јини әвәзликләр.	1
151	§ 67-нин өјрәндәлмәси.	1
152	Морфоложи тәһлил.	1
153—154	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
155—156	Рүблүк тәкрар.	2
157—158	Мүәллимин еһтијат саатлары.	2
IV рүб (44 саат)		
159	Фе'л. § 68-ни өјрәндәлмәси.	1
160	§ 69. Мәчһул мә'налы фе'лләр.	1

1	2	3
161	Өжрәдичи имла.	1
162	§ 70. Гаҗдыш мәналы фе'лләр.	1
163	§ 71. Ичбар мәналы фе'лләр.	1
164—165	Инша җазы.	2
166	§ 72. Гаршылыгы-муштарак мәналы фе'лләр.	1
167	§ 73. Та'сирли ва та'сирсиз фе'лләр.	1
168	§ 74. Фе'лләрнин тәсдиҗ ва инкар билдирмәси.	1
169—170	Јохлама имла ва сәһаләр үзәриндә иш.	2
171	§ 75. Фе'лин формалары.	1
172	§ 76. Әмр формасынын әмәлә кәлмәси.	1
173—174	§ 77. Хәбәр формасынын әмәлә кәлмәси.	2
175	§ 78. Лазым формасынын әмәлә кәлмәси.	1
176—177	Јохлама имла ва сәһаләр үзәриндә иш.	2
178	Морфоложи тәһлил.	1
179	§ 79. Арзу формасынын әмәлә кәлмәси.	1
180	§ 80. Вачиб формасынын әмәлә кәлмәси.	1
181	§ 81. Шәрт формасынын әмәлә кәлмәси.	1
182—183	Өжрәдичи имла ва иншалар.	2
184	§ 82. Фе'л формаларынын үмуми шәкилләри.	1
185	§ 83. Фе'л формаларынын һеҗәҗә шәкли.	1
186—187	Јохлама имла ва сәһаләр үзәриндә иш.	2
188	§ 84. Фе'л формаларынын рәвәҗәт шәкли.	1
189	§ 85. Фе'л формаларынын шәрти.	1
190	§ 86-нын тәдриси.	1
191—192	Јохлама имла ва сәһвләр үзәриндә иш.	2
193	Морфоложи тәһлил.	1
194—200	Идтиҗ тәҗрар.	7
201—202	Мүәллимнин еһтиҗәт саатлары.	2

VI сениф үзрә програм материалларынын тәхмини бөлкүсү

Дәрсләр	Дәрслә нәләр кечилмәлидир	Саатлар
I рүб — 38 саат		
1—5	V сенифдә кечилмишләрин тәҗрары.	5
6—8	§ 87. Јаҗ тәәссуратына аид инша.	3
9	Мәсләр.	1
10	Чалышма үзәриндә иш (чалышма 475—476).	1
11	Чалышма үзәришдә иш (чалышма 477—480).	1
12—14	§ 88. Фе'ли сифәтләр һаггында үмуми мә'лумат.	3
15—16	§ 89. Кечмиш заман фе'ли сифәтләри.	2

1	2	3
17—18	Ифадә җазы.	2
19—20	§ 90. Индики заман фе'ли сифәтләри.	2
21—22	§ 91. Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри.	2
23	Омоним шәкилчиләр (-мыш, -ачаҗ, -асы, -малы) үзәриндә иш.	1
24	Синтактик тәһлил.	1
25—26	§ 92. Фе'ли бағламалар һаггында үмуми мә'лумат.	2
27—28	§ 93. һәрәкәтин тәрзини тамамлаҗан фе'ли бағламалар.	2
29—31	§ 94. һәрәкәти замана көрә тамамлаҗан фе'ли бағламалар.	3
32—34	«Гызыл паҗыз» мөвзусунда инша.	3
35	Фе'ли бағламаларда синоним шәкилчиләр үзәриндә иш.	1
36	Јохлама имла ва сәһвләр үзәриндә иш.	1
37—38	Рүблүк тәҗрар.	2
II рүб — 30 саат		
39	§ 95. Зәрф һаггында үмуми мә'лумат.	1
40—41	§ 96. Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси ва җазылышы.	2
42	Изаһлы имла.	1
43—44	§ 97. Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси ва җазылышы.	2
45—46	Јохлама имла ва сәһвләр үзәриндә иш.	2
47—50	§ 98. Зәрфин мә'начә нөвләри.	4
51—52	§ 99. Зәрфин башга нитг һиссәләринә охшарлығы.	2
53—54	Јохлама имла ва сәһвләр үзәриндә иш.	2
55—56	Зәрфин тәҗрары.	2
57—58	§ 100. Гошма һаггында үмуми мә'лумат.	2
59—60	§ 101. Гошмаларын мә'начә нөвләри.	2
61—62	Ифадә җазы.	2
63—64	§ 102. һәм әсәс нитг һиссәси, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр.	2
65—66	Гошмаларын җазылышы. § 103.	2
67—68	Јохлама имла ва сәһвләр үзәриндә иш.	2
III рүб — 40 саат		
69	§ 104. Бағлаҗычы һаггында үмуми мә'лумат.	1
70—72	§ 105. Табе едән ва табе етмәҗән бағлаҗычылар.	3
73—74	Ифадә җазы.	2
75—76	§ 106. Мүрәккәб бағлаҗычыларын әмәлә кәлмәси.	2
77—79	§ 107. Мүрәккәб бағлаҗычыларын җазылышы.	3

1	2	3
80	Морфоложи тәһлил.	1
81—82	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
83	§ 108. Өдатлар һаггында үмуми мә'лумат.	1
84—86	§ 109. Өдатларын мә'нача нөвләри.	3
87—88	§ 110. Һәм әдәт, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр.	2
89—90	§ 111. Өдатларын јазылышы.	2
91—92	Морфоложи тәһлил.	2
93—94	Ифадә јазы вә мүзакирәси.	2
95	§ 112. Модал сөзләр һаггында үмуми мә'лумат.	1
96—97	§ 113. Модал сөзләрдә веркүл ишарәсинин ишләнмәси.	2
98	Грамматик тәһлил.	1
99—101	Инша јазы.	3
102—104	Рүблүк тәкрар.	3
105—108	Мүәллимнин еһтијат сааты.	4
IV рүб — 32 саат		
109	§ 114. Нида һаггында үмуми мә'лумат.	1
110—112	§ 115. Нидалардан сонра веркүл вә нида ишарәсинин ишләнмәси.	3
113—114	Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.	2
115	Морфоложи тәһлил.	1
116—117	Ифадә јазы.	2
118—125	Иллик тәкрар.	8
126—128	Инша јазы.	3
129—140	IV—VI синифләрдә кечилмишләрин системләшдирилмәси, үмумиләшдирилмәсинә аид тәкрар.	12

V—VI СИНИФЛӘР ҮЧҮН ЈАЗЫЛМЫШ ЈЕНИ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИКЛӘРИ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Ә. М. ӘБМӘДОВ,

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти.

Азәрбајчан дили үзрә јени програмлар ана дили тә'лиминдә шакирдләрә мәнз елә билик вә практик вәрдишләр верилмәсини нәзәрдә тутур ки, бувларын һәјати әһәмијјәти олсун, орта мәктәби гуртаран һәр бир кәнч доғма ана дилинә, онун јазылы вә шифаһи нормаларына, әдәби нитгин үслуби имканларына әмәли олараг јијәләнсин. Бу, һәјатын, мүасир дөврүн тәләбидир. Чүнки јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәдән ичтимаи һәјатда фәал иштирак етмәк мүмкүн дејилдир. Мәктәбдә ана дили тә'лими гаршысында дуран башлыча үмүмтәһсил вәзифәсини шәртләндирән дә елә будур.

Азәрбајчан дилиндән јени програмларын нәзәрдә тутдуғу үмүмтәһсил вәзифәләрини мүвәфғәјијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн инди гаршыда дуран әсас проблемләрдән бири мүасир елми-методик, педагожи вә психоложи тәләбләрә чаваб верән стабил, кејфијјәтли дәрсликләр јарадылмасыдыр.

Белә дәрсликләр олмадан Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрә мәнкәм вә әсаслы биликләр верилмәсиндән, онларын нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәкдән, бүтөвлүкдә ана дили тә'лиминин кејфијјәтиндән вә сәмәрәлилијјиндән данышмаг чәтиндир.

Артыг бу саһәдә илк аддымлар атылмышдыр. «Маариф» нәшријјаты IV синиф үчүн олан «Азәрбајчан дили» дәрслијинин ардынча 1972-чи илдә V—VI синифләр үчүн ајры-ајры мүәллифләри олан ики сынаг дәрслији бурахмышдыр ки, үмүмтәһсил мәктәбләринин V синифләри бу тәдрис илиндән һәмни дәрсликләрлә ишләјир. 1973—74-чү тәдрис илиндән

башмајараг VI синифдә дә Азәрбајчан дили фәнини бу дәрәликләр әсасында кечиләчәкдир.

V—VI синифләр үчүн ејни заманда ики сынаг дәрслији бурахылмасындан мәгсәд, шүбһәсиз, Азәрбајчан дили үзрә кәләчәкдә мүасир тәләбләрә ујгун, елми-методик чәһәтдән мүкәммәл, стабил дәрслик јарадылмасына наил олмагдыр.

Бу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн мәктәб тәчрүбәси диггәтлә өјрәнилмәли, һәммин дәрсликләрдән һәр биринин әсил мәзијјәтләри объектив шәкилдә үзә чыхарылмалы, мүвәффәгијјәтли вә гүсурлу чәһәтләри тәһлил едилмәлидир.

Азәрбајчан дилинин тәһлими гаршысында дуран мүасир тәләбләр бахымындан јанашдыгда һәр ики дәрслик бир сыра мүсбәт чәһәтләри илә диггәти чәлб едир.

Гејд етмәлијик ки, өз мәзмуну, характери вә һәчминә кәрә һәр ики дәрслијә дахил едилән чалышмалар көһнә дәрсликдән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир. Буларла јанашы, һәр ики дәрслијин өзүнә мәхсус мәзијјәтләри, өз үстүнлүкләри дә вардыр.

Биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) дил һадисәләри вә фактларына аид нәзәри мәлүматын изаһында, тәриф вә гајдаларын ифадәсиндә даһа чох елми дәгиглик, јығчамлыг, мәнтиги ардычыллыг вә ајдынлыг өзүнү көстәрир ки, буну үстүнлүк тәшкил едән мүсбәт чәһәт кими гијмәтләндири-мәк олар.

Икинчи дәрсликдә исә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) нәзәри мәлүматын мөһкәмләндирилмәси вә практик вәрдишләр јарадылмасы мәгсәди илә чалышмаларын дидактик бахымдан әлвәришли вә даһа чох рәнкарәнк олмасына хүсуси диггәт јетирилмәси үстүнлүк тәшкил едән аламәт кими гијмәтләндирилә биләр. Белә ки, бу дәрсликдә олан чалышмаларын әксәријјәти дил һадисәләрини гаршылашдырмаг, мүгајисәләр апармаг, охшар вә фәргли чәһәтләри групплашдырмаг, мүшаһидәләр апарыб нәтичә чыхармаг, јохламаг вә идраки суал-лара чаваб вермәк мәгсәдини күдүр ки, бунун да нә дәрәчәдә фајдалы олдуғуну сүбүт етмәјә еһтијач јохдур.

Әлбәтгә, дәрсликләрин мүсбәт чәһәтләри тәкчә бу дедик-ләримиздән ибарәт дејилдир. Буларын сајыны артырмаг да олар. Шүбһәсиз, мәктәб тәчрүбәси даһа башга мүсбәт мәзиј-јәтләри дә үзә чыхарачагдыр. Лакин стабил дәрслик јарадыл-масы саһәсиндә илк аддым, илк сынаг олдуғундан, бу дәр-сликләрдә бәзи гүсурлара да јол верилмишдир ки, онларын үзәриндә дајанмағы фајдалы вә мәгсәдәујгун һесаб едирик.

Биринчи дәрслик (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) үзрә:

141-чи сәһифәдә исә көмәкчи сөзүнүн исим, сифәт, сај вә әвәзликдән сонра ишләнмәси вә јазылышы һаггында верилән гајда әдәби нитгин грамматик нормаларына ујгун дејилдир вә јайлыш изаһ едилмишдир. Гајдада дејилдир ки, исә көмәкчи сөзү саитлә битән бүтүн нитг һиссәләриндән сонра һәмишә ај-ры јазылмалыдыр. Бу гајдаја истинад етсәк, бәс онда исә ар-тырылмыш сөз хәбәр шәкилчиләри гәбул етдикдә нечә јазыл-малыдыр? 470-чи чалышмада нүмунә вериләрәк шакирдләрә тәклиф едилдир ки, ашағыдакы кими јазылмалыдыр:

Фәһлә исәм, фәһлә исән, фәһлә исә, фәһлә исәк, фәһлә исәниз, фәһлә исәләр.

Бизчә, әдәби дилдә белә форма јохдур вә ишләнә дә бил-мәз. Иди вә имиш көмәкчи сөзләриндән фәргли олараг, исә хәбәр шәкилчиләриндән сонра ишләнир вә мүстәгил хәбәр әмәлә кәтирә билмир. Бу, грамматик нормадыр, исә көмәкчи сөзүнүн ишләнмәси вә јазылмасы үчүн әсасдыр. Белә ки: **фәһ-лә исәм јох, фәһләјәмсә, фәһлә исән јох, фәһләсәнсә, фәһлә исәниз јох, фәһләсинизсә, фәһлә исәләр јох, фәһләдирләрсә** кими ишләнмәли вә јазылмалыдыр.

Дәрсликдә дүзәлтмә сөзләрә верилән тәриф вә изаһ нөг-санлыдыр. Тәриф беләдир: «Сөз көкләринә сөздүзәлдичи шә-килчиләр артырмагла јаранан сөзләрә дүзәлтмә сөзләр деји-лир» (сәһ. 33). Бу тәрифдә дүзәлтмә сөзләрин нөв фәрги кими анчаг **сөз көкләринә сөздүзәлдичи шәкилчиләр артырылмасы** аламәтинин нәзәрдә тутулмасы бүтүн дүзәлтмә сөзләри әһәтә едә билмәз. Башга сөzlә, дүзәлтмә сөзләр тәкчә сөз көкләри-нә дејил, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрә артырылмагла да әмә-лә кәлир. Она кәрә дә бу тәрифдән «сөз көкләринә» һиссәси атылмалы вә тәриф белә дәгигләшдирилмәлидир: «Сөздүзәл-дичи шәкилчиләр артырылмагла јаранан сөзләрә дүзәлтмә сөзләр дејилир».

Мүрәккәб ихтисарларын охунмасына аид 1-чи маддәнин «б» бәнди илә верилән гајда (сәһ. 40) дәгиг дејилдир. Гајдада көстәрилдир ки, тәркиби јалныз самитләрдән ибарәт олан мү-рәккәб ихтисарлар һәрфләрин адлары илә охунур, мәсәлән: БМТ—бе-ем-те. Әкәр беләдирсә онда МТС, ТТС кими мүрәк-кәб ихтисарлары **ем-те-се, те-те-се** кими охумаг доғрудурму? Һалбуки бу ихтисарларын дилимиздә **ем-те-ес, те-те-ес** кими дүзкүн тәләффүзү артыг формалашыб.

Дәрсликдә тә'јини әвәзликләр вә онлара анд олан чалышмалардан белә нәтичә чыхыр ки, өз тә'јини әвәзлији мәнсубијјәтә көрә дәјишдикдә дә тә'јини әвәзлик олараг галыр. Бу, шакирдләрн чашдыра биләр. Изаһатда көстәрилик ки, тә'јини әвәзликләр чүмләдә исимләрдән әввәл кәләрәк, онлары тә'јини едир. Һалбуки мәнсубијјәтә көрә дәјишдикдә «өз» әвәзлији тә'јини әвәзлик мәзмунуну итирир, гајыдыш әвәзлији олур. Бу үјгүнсүзлүгү арадан галдырмаг үчүн дәрслијә гајыдыш әвәзлији һаггында ајрыча мә'лумат дахил едилмәлидир.

97-чи параграфда бирә үч, бирә беш кими мигдар сајларындан әмәлә кәлиб, биринчи тәрәфи јөнлүк һалда ишләнән мүрәккәб зәрфләрн ајры јазылмасы һаггында гајда олдуғу һалда, елә һәмнн параграфда верилән нүмунәләрдә бу мүрәккәб зәрфләр каһ дефислә, каһ да ајры јазылмышдыр. Дәрсликдәки даһа башга нүмунәләрдә дә бу гајданын позулмасына тәсадүф едирик. Мәсәлән, мигдар зәрфләрнн анд мә'луматда (сәһ. 163), зәрфләрнн мә'нача нөвләрннн көстәрән чәвәлдәки (сәһ. 165) нүмунәләрдә дә бирә беш дефислә јазылмышдыр. Әлбәттә, бу нөгәсан диггәтсизлик нәтичәси олса да, Азәрбајчан дили дәрслији үчүн тәсадүфи һесаб едилә билмәз. 565 №-ли чалышма үчүн верилмиш нүмунәдә өтрү гошмасынн өтәри шәклиндә шакирдләрә тәгдим едилмәси дә белә гүсурлардандыр.

18-чи параграфда «мешә» сөзү мәншә е'тибары илә әсил Азәрбајчан сөzlәри сырасында верилир. Һалбуки бу сөз фарс мәншәли сөздүр.

Икинчи дәрслик (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) үзрә:

Сајларын јазылышы вә тәләффүзү һаггында верилән мә'луматда (сәһ. 108) 60 мигдар сајынн сөzlә јазылышынын алтымыш дејил, јанлыш олараг алтымыш шәклиндә олдуғу көстәрилик вә 289, 292 №-ли чалышмаларда да һәмнн сајы мәһз алтымыш шәклиндә јазмағы өјрәтмәк нәзәрдә тутулур. Бу сәһвдир вә орфографија гајдаларына зиддир.

Дәрслијин 63-чү сәһифәсиндә исмин һалланмасына анд верилән изаһат елми чәһәтдән гејри-дәгигдир. Бу изаһатда охујуруг:

«Чүмләләрнн мүәјјән бир фикир билдирмәси үчүн онлара дахил олан сөzlәр мүвафиг шәкилчиләр гәбул етмәли вә дәјишмәлидир.

Исимләрин шәкилчи гәбул едиб бу чүр дәјишмәсинә онларын һалланмасы дејилир».

Белә чыхыр ки, исимләр чүмләдә һансы шәкилчи гәбул едиб дәјиширсә, онда һалланмыш олур. Һалбуки исимләр чәм. мәнсубијјәт, хәбәрлик шәкилчиләри гәбул едәрәк дә дәјишир. Белә дәјишмәләрнн һамысыны исә исмин һалланмасы адландырмаг олмаз. Она көрә дә һәмнн изаһат белә дәгигләшдирилмәлидир:

«Исмин башга сөzlәрлә әлагәјә кирәркән һал шәкилчиләри гәбул едиб дәјишмәсинә исмин һалланмасы дејилир».

Бундан әлавә, һәмнн изаһатын биринчи чүмләсиндәки «Чүмләләрнн мүәјјән бир фикир билдирмәси» ифадәси «Чүмлә әмәлә кәтирмәклә» әвәз олунса фикир мәнтиги вә елми чәһәтдән даһа дәгиг ифадә едиләр.

Китабда аға, бәј, ханым типли сөzlәрнн битишик вә ајры јазылмасы һаггында олан мә'лум гајданын тәһриф едилмәси, һәм дә шакирдләр үчүн анлашылмаз һала салынмасы да тәәччүб доғурур. Һәмнн гајда белә верилир: «Аға, бәј, ханым типли сөzlәр мүрәккәб исмин тәркиб һиссәси олдугда битишик јазылыр; мәсәлән, Ајнаханым, Агабәј, Ханымана, Әлибәјов вә с. Бу сөzlәр адын тәркиб һиссәси дејилдирсә, јә'ни сөзә сонрадан артырылса, ајры јазылыр: Мәһсәти ханым, Нәчәф бәј, Сәмәд ага вә с.».

Көрүндүјү кими, аға, бәј, ханым сөzlәрннн јазылышы һаггында бу чүр изаһаты шакирдләр чәтин баша дүшәрләр. Һәм дә бу сөzlәрнн «исмин тәркиб һиссәси олуб-олмамасы» дедикдә мүәллифләрнн нә демәк истәдикләри ајдын олмур. Мәкәр һәр ики һалда (мәс.: истәр Ајнаханым вә ја истәрсә дә Мәһсәти ханым сөzlәрнндә) бу сөzlәр мүрәккәб исмин тәркиб һиссәси дејилми?

Гејд едәк ки, орфографија гајдаларында бу сөzlәрнн јазылышынын чох садә вә ајдын ифадәси вардыр: «...аға, бәј, бәјим, хан, ханым сөzlәри рүтбә, ләгәб, титул билдирдикдә сөzlәрдән ајры, билдирмәдикдә битишик јазылыр».

Орфографија гајдаларына зидд олараг, бирә беш кими мүрәккәб зәрфләр дефислә јазылан зәрфләр шәклиндә изаһ едилир (сәһ. 192).

86-чы параграфда фе'л шәкилләрннн шәртинә анд олан хүсусијјәтләрдән бири белә ајдынлашдырылыр: «Шүһуди кечмиш заманда олан сөз фе'л шәкилләрннн һекајә вә рәвәјәтиндән фәргли олараг исә һиссәчији илә ишләнә билир: алдыса» (сәһ. 161). Бу изаһатда зиддијјәт вар. Белә мә'на анлашылыр ки, фе'л шәкилләрнннн һекајә вә рәвәјәти исә көмәкчи сөзү

илә ишләнә билмәз. Алырдыса, алырмышса, алмалы идисә, аласы идисә вә с. нүмунәләр бу фикрин јанлыш олдуғуну тәдиг едир. Һәм дә марағлыдыр ки, елә һәмнин параграфда гејддә бунун әксинә олараг, көстәрилик ки, исә фе'лин һекәр вә рәвәјәт шәкилләриндән сонра да ишләнир.

Иди көмәкчи сөзүнүн дикәр нитг һиссәләринә артырылдыгы заман һәм јазылышы вә һәм дә тәләффүзүнә аид 162-чә сәһифәдә нүмунә үчүн бир чәдвәл верилмишдир. Бу чәдвә әсасында шакирдләрә өјрәдиллик ки, мән идим, сән идин, шакирд идим, шакирд имиш сөзләриндә иди вә имишин әдәби тәләффүзү кујә белә олмалыдыр: мәнијдим, сәнијдин, шакирдијдим, шакирдијмиш. Әдәби тәләффүз нормаларына көрә сәмитлә битән бу чүр сөзләрлә ишләндикдә иди вә имиш көмәкчи сөзләриндә «ј» самити ишләнмәз, јазылдыгы кими дә тәләффүз едиләр. «л» самити артырмагла охудугда нә гәдәр сүн'и, гондарма бир тәләффүз јарандығыны һиссә етмәк чәтләтә дејилдир.

175-чи сәһифәдә -ачаг (-әчәк) шәкилчиләри һаггында нәтичә шәклиндә белә бир гәти һөкм вериллик: «...шәкилчиләри гәбул етмиш сөзләр јалныз шәхс сонлуғу гәбул етдикдә фе'ли ола биллик. Шәхс сонлуғу артырылмадан исә онлар фе'ли сифәт олараг галыр». Әкәр ашағыдакы чүмләләрдә шәхс сонлуғу артырылмадан -ачаг (-әчәк) шәкилчиләри гәбул едән фе'ләр нәзәрдән кечирсәк, бу һөкмүн јанлыш, гејри-дәгиг олдуғу дәрһал ајдын олар:

Рүстәм нә вахт кәләчәк?
Сән дејән олмајачаг!

Мә'лумдур ки, фе'лләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр артырылмагла мәчһул, гајыдыш, ичбар вә ја гаршылыг-мүштәрәк мә'налы фе'лләр әмәлә кәлик. Һәмнин фе'лләри әмәлә кәтирән сөздүзәлдичи шәкилчиләр грамматик-лексик шәкилчиләр олуб јени мәфһум јаратмагдан башга, һәм дә фе'лдә мүәјјән бир грамматик мә'наны—һәрәкәтин объект вә субјектлә олан әләгәсини дә мүәјјәнләшдирик. Мәчһул, гајыдыш, ичбар вә ја гаршылыг-мүштәрәк кими группара бөлүнмә мәһз фе'лдән фе'л әмәлә кәтирән шәкилчиләрин ејни заманда грамматик мә'на әмәлә кәтирмәси әләмәти әсасында мүмкүн олур. Бу мүәсир дилчилијимиздә артыг елми чәһәттән әсасландырылмыш дәгиг бөлкүдүр. Амма нәдәнсә мүәллифләр буну нәзәрә алмамыш, елми әсас олмадан вахтилә фе'лин мә'нача нөвләри

сырасында верилән «Мә'лум нөв»ү дә јенидән бу бөлкүјә дахил етмәјә чалышмышлар. Бу барәдә дәсликдә ашағыдакы кими долашыг вә дәгиг олмајан мә'лумат вардыр:

«Фе'лдән дүзәлән фе'лләрин нөвләри бунлардыр: 1) мәчһул нөв, 2) гајыдыш нөв, 3) ичбар нөв, 4) гаршылыглы вә мүштәрәк нөв. Фе'лин бу нөвләри үчүн өлчү мә'лум нөвдүр. Әкәр бир фе'лдән башга бир фе'л дүзәлдилмәмишсә, һәмнин фе'л мә'лум нөв һесаб олунур» (сәһ. 134).

Әввәлән, гејд едәк ки, фе'лдән дүзәлән фе'лләр үчүн өлчү «мә'лум нөв» дејил, бу фе'лләрдә грамматик-лексик мә'на әмәлә кәтирән шәкилчиләрдир. Дикәр тәрәфдән, фе'лдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләр мә'лум нөв һесаб едилмирсә, онда газымаг (газ-ы-маг), сүрүмәк (сүр-ү-мәк), говаламаг (говала-маг), ешәләмәк (еш-әлә-мәк), динләмәк (дин-лә-мәк) кими фе'лдән әмәлә кәлмиш фе'лләр нечә олсун? Бунлар ки, нә мәчһул, нә гајыдыш, нә ичбар, нә дә гаршылыг-мүштәрәк нөвә дахилдирләр?

Бурадан ајдын олур ки, фе'лләрин «Мә'лум нөв» адлы бөлкүсү үчүн елми әсас јохдур вә бу һагда дәрслијә дахил едилән мә'лумат фе'лдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрин мә'на группарыны ајдын тәсәввүр етмәкдә шакирдләри чашдыра биләр. Һәм дә белә бир мә'лумат верилмәси програмда да нәзәрдә тутулмамышдыр.

Дәрсликдә бә'зи грамматик мәфһумлара верилән тә'рифләри мүвәффеғијјәтли һесаб етмәк олмаз. Неч бир зәрурәт олмадан, артыг формалашмыш һесаб едилән бә'зи тә'рифләрин мәзмуну вә гурулушуна «јенидән бахылмыш», онларда лүзумсуз дәјишкликләр едилмишдир.

Мәсәлән, сөздүзәлдичи шәкилчи (сәһ. 27), дүзәлтмә сөзләр (сәһ. 29), хәбәр шәкли (сәһ. 144), мигдар зәрфләри (сәһ. 194), гошма (сәһ. 200), нидаја (сәһ. 221) верилән тә'рифләр буна мисал ола биләр. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

«Јени мә'налы сөзләр әмәлә кәтирән шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејилир» кими ајдын бир тә'риф «Артырылдыгы сөзүн мә'насына ујғун јени мә'на әмәлә кәтирән шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејилир» шәклиндә ифадә етмәк, јахуд «һәрәкәтин кәмијјәтини билдирән зәрфләрә мигдар зәрфи дејилир» тә'рифини исә «һәрәкәтин мигдарыны вә кәмијјәтчә нечәлијини көстәрән зәрфләрә мигдар зәрфләри

дежилир» кими мантиги чәһәтдән гүсурлу олан бир тә'рифләр аваз етмәјин һеч бир тә'лими фәјдәсы јохдур вә с.

Нәзәри мә'луматын ифадәсиндә јығчамлыг, ајдынлыг вә дидактик тәләбләрә ујғунлуг Азәрбајҗан дили дәрсликләрини шәртләндирән әсас хүсусијјәтләрдән биридир. Бурада лүзумсуз тәфәррүата, академизмә јол вермәјин әһәмијјәти јохдур. Белә олдуғда, бир тә'лими васитә кими дәрслијин дәјәри ашағы дүшүр.

Һәмин дәрсликдә әксәр мөвзулар үзрә нәзәри мә'луматын ифадәсиндә бу тәләбләр көзләнилсә дә, јығчамлыг, ајдынлыг чәһәтнән гүсурлу олан изаһлар да вардыр.

Мәсәлән, мүрәккәб сөзләрин јазылышы (сәһ. 16), исми мәнсубијјәт шәкилчиләри (сәһ. 29), гајыдыш фе'лләр (сәһ. 135), фе'ли сифәтин исмә кечмәси (сәһ. 178), фе'ли бағлама бирләшмәләри (сәһ. 187), әдатларын мә'нача нөвләри (сәһ. 214) вә с. мөвзуларә верилән изаһлар, фикримизчә, беләләриндәндир. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Мәсәлән, мүрәккәб сөзләрин јазылышына анд дәрсликдә 15 гајда верилмишдир. һалбуки бу гајдалары 4—5 маддә илә үмумиләшдириб ифадә етмәк мүмкүндүр вә бу белә дә олмалыдыр. Чүнки 15 гајданы ајры-ајрылығда өјрәнмәклә бу әсасда мүрәккәб сөзләрин јазылышыны шакирдләрин «һәзм» етмәси чох чәтин олар.

Јахуд, хәбәр шәклиндә фе'лин шәхсә вә замана көрә дәјишмәсини бир чәдвәлдә вермәк кифәјәт едәрди. Бунун әвәзинә фе'лин кечмиш, индики вә кәләчәк заманлары һаггында IV синифдә системли шәкилдә өјрәдилмиш мә'луматы бир дә лүзум олмадан дәрслијә дахил етмәјин вә ајдынлашдырмагын нә мә'насы вар?

Гајыдыш фе'лләр, фе'ли сифәтин исмә кечмәси, әдатларын мә'нача нөвләри һаггындакы изаһлар барәсиндә дә бу сөзләри демәк олар.

Бу дәрсликдә диқәр мөвзуларә анд изаһларда бә'зән шакирдләр үчүн нәзәри чәһәтдән чәтин ола билән һөкмләрә дә тәсадүф едилир. Мәсәлән, сөзүн лексик вә грамматик мә'насы һаггында верилән мә'луматда белә бир чүмлә вар: «Грамматик мә'на, адәтән, лексик мә'наја табе олур» (сәһ. 15). Бу мә'лумат әслиндә лазым дејил, о бири тәрәфдән V синифә тәзәчә гәдәм гојмуш 11—12 јашлы ушагларын баша дүшмәси үчүн дә чәтиндир.

Јухарыда гејд етмишдик ки, нәзәри мә'луматын изаһында ајдынлыг вә јығчамлығә риәјәт олунмасы, лүзумсуз тәфәррүата максимум јол верилмәмәси биринчи дәрслик (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) үчүн үстүлүк тәшкил едән чәһәтдир. Лакин буна бахмајараг, аз да олса бу дәрсликдә дә белә гүсурларә јол верилмишдир. Мәсәлән, дәрсликдә фе'л формаларынын үмуми шәкилләриндән һәр бири һаггында ајры-ајры параграфлар алтында (83, 84, 85-чи параграфларда) тәләб олунан нәзәри мә'лумат верилдији һалда, 82-чи параграфда бунларын үчүндән дә бәһс етмәк, һәр бирини мә'на вә грамматик әләмәтләрини лүзумсуз јерә изаһ етмәк нәјә лазымдыр? Бу сөзләри 75-чи параграфда фе'лин формалары һаггында верилән мә'луматда да анд етмәк олар.

Бизчә, һәр ики дәрслик јенидән ишләниб тәкмилләшдириләркән бу мәсәләјә хүсуси диғгәт јетирилмәлидир.

Бунула әлағәдар олан башга мүһүм бир мәсәлә үзәриндә дә дајанмағы лазым билирик. Бу да одур ки, мәктәб үчүн јазылмыш дәрслијә дахил едилән нәзәри мә'луматда елми чәһәтдән там дәғигләшдирилмәмиш, мүбаһисәли мәсәләләрә јол верилә билмәз. Белә олмаса тә'лим иши чәтинләшәр, әсас мәғсәд көлкәдә галар, шакирдләрә дүзкүн мәфһумлар јарадыла билмәз.

Гејд едәк ки, бу тәләб һәр ики дәрсликдә бә'зи һалларда диғгәтлә нәзәрә алынмамышдыр.

Мәсәлән, С. Чәфәров вә Ә. Фәрәчовун мүәллиф олдуғлары дәрсликдә әсас һаггында верилән мә'лумат елми чәһәтдән дилчилијимиздә дәғигләшдирилмәдијиндән мүбаһисә доғурур. Әсаса белә тә'риф верилир: «Сөзүн көк вә сөздүзәлдичи шәкилчидән ибарәт олан һиссәсинә әсас дејилир» (сәһ. 33).

Бу тә'рифлә әлағәдар верилән изаһда исә охујуруг: «Һәр дүзәлтмә сөз сөздүзәлдичи шәкилчи артырмагла јаранан јени сөз үчүн әсас сајылыр, мәсәлән, јазычылыг сөзү үчүн јазычы сөзү, јазычы сөзү үчүн јазы сөзү әсасдыр» (сәһ. 33).

Бурадан тәбии олараг белә бир суал ортаја чыхыр: әкәр јазычылыг сөзү үчүн јазычы сөзү, јазычы сөзү үчүн јазы сөзү әсас һесаб едилирсә, бәс онда јазы сөзү үчүн әсас нә һесаб едилмәлидир? Ахы, бир дүзәлтмә сөз кими онун да јаранмасы үчүн бир әсас олмалыдыр. Верилән изаһдакы мантигә истинад етсәк, белә чыхыр ки, јазы сөзү үчүн дә јаз сөзү әсасдыр. Тә'риф исә, көрүндүјү кими, белә нәтичә чыхармаға јол вермир.

Елэ буна көрөдир ки, дәрслиҗин сонраки бәһсләриндә әсас һаггында бу деҗиләниләрә зидд олан фикирләрә раст кәлирик. Мәсәлә, фе'ли хәбәр, арзу, вачиб вә шәрт формалары һаггында верилән изаһларда көстәрилик ки, бу формалары әмәлә кәтирән шәкилчиләр фе'л әсасларына артырылмагла дүзәлир; мәс.:

хәбәр формасы: ал-ды, ал-мыш, ал-ачаг, ал-ар;
арзу формасы: кәрәк ал-ам, кәрәк ал-аг вә с.;
вачиб формасы: алмалы, кәл-мәли вә с.;
шәрт формасы: гаҗна-са, ал-са, дара-са вә с.

Көрүндүҗү кими, форма шәкилчиләри бу нүмунәләрдә фе'л әсасларына деҗил, сөз көкләринә артырылмышдыр.

Үмүниҗәтлә, Азәрбаҗчан дилинин морфолокиҗасына анҗазылмыш елми-тәдҗигат әсәрләриндә сөзүи әсасы нәзәри чәһәтдән мүкәммәл ишләнгәнмишдир. Әслиндә буна еһтиҗач дәҗоһдур. Чүнки флектив дилләрдән, мәсәлә, рус, әрәб, алман вә латын дилләриндән фәргли олараг, Азәрбаҗчан дили аглүҗү тиватив дилләр гупуна дахыл олдуғундан, сөзүи көкү шәкилчи гәбул едәркән дәҗишмәз галыр, формасыны итирмир. Елэ буна көрә дә дилимизин сөз гүрүлушуида дәҗишмәз көклә олар артырылан шәкилчиләрин мә'на вә грамматик хүсусиҗәтләрини тәҗҗин етмәк үчүн сөздә һәм дә әсас ахтармагын елми практик әсасы көрүнмүр.

О бири дәрсликдә дә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) бу чүр гү сурлара јол верилмишдир. Мәсәлә, ыб (иб, уб, үб), ара (әрәк) фе'ли баглама шәкилчиләрини хүсусиҗәтләри (сәһ. 184) вә бу шәкилчиләрлә дүзәлән фе'ли бағламаларын чүмләдә һәмчине хәбәр вәзифәсиндә чыхыш етмәси (сәһ. 187) әслиндә елми чәһәтдән дәҗигләшдирилмәмиш мүбаһисәли мәсәләләрдир вә буларын мәктәб үчүн җазылмыш дәрслиҗә дахыл едилмәсинин һеч бир әмәли әһәмиҗәти јоһдур.

Бә'зән еҗни дил һадисәси, грамматик гаҗда вә с. дәрсликләрин һәрәсиндә бир чүр изаһ едилир. Мәсәлә, дүзәлтмә исимләр вә онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) грамматик әләмәт әсасында гуплашдырылыр (1. Исимдән исим әмәлә кәтирән шәкилчиләр; 2. Фе'лдән исим дүзәлдән сөздүзәлдичи шәкилчиләр) вә сонра аҗры-аҗры параграфлар алтында (26, 27-чи параграфларда) бу шәкилчиләрин әмәлә кәтирдиҗи дүзәлтмә исимләрин мә'на нөвләри аҗдынлашдырылыр.

Икинчи дәрсликдә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) исә дүзәлтмә исимләр лексик әләмәт әсасында гуплашдырылыр (1. Шәхс билдирән, 2. Чансыз әшҗа вә јер ады билдирән, 3. Мүчәррәд мә'на билдирән, 4. Кичилтмә вә әзизләмә мә'насы билдирән исимләр) вә тәһлил едилир.

Инди буилардан һансы әлверишли, елми-методик чәһәтдән фәјдалыдыр? Әлбәттә, буилардан бирини елми, о бирини геҗри-елми олдуғуну иддиә етмәк олмаз. Лакин фикримизчә, јыгчамлыг, мәгсәдәүҗунлуг чәһәтдән биринчи дәрсликдәки мә'лумат даһа әлверишлидир. һәм дә бу мә'лумат програмин тәләбинә даһа чоһ уҗғундур. Јери кәлмишкән геҗд едәк ки, икинчи дәрсликдәки мә'луматда бә'зи аялаҗышлар мәнтиги чәһәтдән дә дәҗиг деҗил. Белә ки, шәхс әвәзинә инсан аялаҗышы билдирән дүзәлтмә исимләр демәк даһа дүзкүндүр. Чүнки грамматикада шәхс аялаҗышы даһа кениш мә'нада ишләнир. Елә дәрсликдәки 121 №-ли чалышма илә мүәллифләр шакирдләрә баша салмаг истәҗирләр ки, шәхс грамматикада тәкчә инсанлары деҗил, башга варлыглары да әһәтә едир. Јахуд, 50-чи сәһифәдәки «Чансыз әшҗа вә јер ады билдирән дүзәлтмә исимләр» сәрләвһәсиндән «ја» баглаҗычысы атылмадыр. Сәрләвһәдән белә мә'на чыхыр ки, чансыз әшҗа вә јер ады билдирән исимләр еҗни мәфһумлардыр.

Фе'лләрин тә'сирли вә тә'сирсиз олмагла ики јерә аҗрылмасында биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) мәнтиги мә'на—һәрәкәтин ичрасы үчүн әшҗа тәләб едиб-етмәмәк, икинчи дәрсликдә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) исә, әксинә, грамматик әләмәт—исимин тә'сирлик һалында олмасыны тәләб едиб-етмәмәк өн плана чәкилир. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр грамматик әләмәт әсасында изаһ едиләркән шакирдләр бу мәфһумлары даһа асан баша дүшүр вә мәнимсәҗирләр. Олар көрә дә биз икинчи дәрсликдәки мә'луматы тә'лими чәһәтдән даһа әлверишли һесаб едирик.

Мә'лумдур ки, саҗын вә әвәзлиҗин мә'нача нөвләри һаггында дилчилиҗимиздә, грамматикамызда артыг сабитләшмиш бөлкү вардыр. Белә ки, мә'нача мигдар, сыра вә геҗри-мүәҗҗән саҗлар олмагла саҗын үч нөвү, әвәзлиҗин исә шәхс, ишарә, суал, гаҗыдыш, геҗри-мүәҗҗән вә тә'җини әвәзликләр олмагла, әсасән, алты нөвү олдуғу көстәрилик. Биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) бу бөлкү, әсасән, олдуғу кими сахланылмыш, икинчи дәрсликдә исә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) һеч бир әсас олмадан дәҗишдирилмиш, һәм саҗын, һәм дә әвәз-

лијин мәнәча нөвләри програмда нәзәрдә тутулдуғундан фәргли группашдырылмыш вә изаһ едилмишдир. Белә ки, сәј мәнәча мигдар вә сыра сәјлары олмагла ики група бөлүнмүш, мигдар сәјларынын исә ашағыдакы нөвләри олдуғу кәстәрилмишдир: **мүәјјән мигдар сәјлары, гејри-мүәјјән мигдар сәјлары, кәср сәјлары.** Беләликлә, гејри-мүәјјән сәјлар ајрыча нөв кими сырадан чыхарылмыш, мигдар сәјынын бир нөвү кими верилмишдир.

Әвәзлијин мәнәча нөвләриндә исә ашағыдакы дәјишиклик едилмишдир:

Гејри-мүәјјән әвәзликләр ајрыча нөв кими дејил, **гејри-мүәјјән шәхс әвәзликләри** ады алтында шәхс әвәзликләринин бир нөвү кими верилмишдир. Шәхс әвәзликләри исә бу нөвләрә ајрылмышдыр: 1. **Мүәјјән шәхс әвәзликләри,** 2. **Гејри-мүәјјән шәхс әвәзликләри,** 3. **Инкар шәхс әвәзликләри.** Марағлыдыр ки, әвәзлик һаггында үмуми мәлумат вериләркән (сәһ. 115) әвәзлијин мәнәча нөвләри сырасында гајыдыш әвәзлијинин ады чәкилмир. Шәхс әвәзлијинин нөвләри сырасына да бу әвәзлик дахил едилмир. Лакин 64-чү параграфда гајыдыш әвәзлији «Гајыдыш шәхс әвәзликләри» ады илә ајрыча нөв кими изаһ едилир.

Фикримизчә, һәм сәј вә һәм дә әвәзлијин мәнәча нөвләринин бөлкүсүндә бу чүр дәјишиклик етмәјә еһтијач јохдур вә гајыдыш әвәзлији һаггында мәлумат дахил едилмәк шәрти илә биринчи дәрсликдәки бөлкү даһа әлверишли вә мүнәсибдир.

Һәр ики дәрсликдә дүзәлтмә сөзләр, мүрәккәб адлар, фе'лин формалары, фе'ли бағлама шәкилчиләри, гошма, әдатларын мәнәча нөвләри вә јер зәрфләринә аид верилән мәлумат һаггында да бу сөзләри демәк олар.

Мәсәлән, биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) **-мадан, -мәдән** шәкилчиләри һәрәкәти тәрзә кәрә тамамлајан фе'ли бағлама шәкилчиләри кими изаһ едилир, икинчи дәрсликдә исә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) бу шәкилчиләр һәрәкәти замана кәрә тамамлајан фе'ли бағлама шәкилчиләри сырасына дахил едилир (сәһ. 184). Јахуд: **лап, даһа** сөзләри икинчи дәрсликдә шиддәтләндиричи, биринчи дәрсликдә исә гүвәтләндиричи әдатлар адландырылып. Биринчи дәрсликдә **гој, ди** әдатлары әмр әдатлары сырасында, икинчи дәрсликдә исә гүвәтләндиричи әдатлар сырасында верилир вә с.

Нәзәри мәлуматын изаһында дил һадисәләри вә фактларыны шакирдләрә дүзкүн вә асан мәнимсәтмәк үчүн Азәрбајчан дили дәрслијиндә термин мүхтәлифлијинә, онларын дәјишдирилмәсинә јол верилә билмәз. Бу, шакирдләри чашдыра биләр вә онларда сәһв мәфһумлар јаранмасына сәбәб олар. Бу мәсәлә һәр ики дәрсликдә, әсасән, диггәтлә нәзәрә алынса да, бә'зи ујғунсузлуғлара, икиликләрә јенә дә тәсадүф едилир.

Мәсәлән, ејни грамматик мәфһуму ифадә етмәк үчүн биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) **мүрәккәб адлар—мүрәккәб сөзләр; көмәкчи сөз—үнсүр; сәбәб-нәгсәд зәрфи—сәбәб вә мөгсәд зәрфи;** икинчи дәрсликдә исә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) **мүрәккәб адлар—мүрәккәб сөзләр; шәхс шәкилчиси—шәхс сонлуғлары** кими ики ајры-ајры термин ишләнмишдир.

Јахуд: биринчи дәрсликдәки **фразеоложи бирләшмәләр, гаршылыг-мүштәрәк фе'лләр, һекајә шәкли, рәвајәт шәкли, табе етмәјән бағлајычы, табе едән бағлајычы, бирләшдирмә бағлајычысы, фе'лин формалары, әмр формасы, һекајә формасы** вә с. кими терминләр икинчи дәрсликдә мұвафиг олараг сабит сөз бирләшмәләри, **гаршылыгылы вә мүштәрәк фе'лләр, фе'л шәкилләринин һекајәси, фе'л шәкилләринин рәвајәти, табесизлик бағлајычылары, табелилик бағлајычылары, битишдирмә бағлајычылары, фе'лин шәкилләри, әмр шәкли, хәбәр шәкли** вә с. формада ишләнмишдир ки, буну да нормал вәзијәт һесаб етмәк олмаз.

Бу бир һәнгигәтдир ки, дәрслик програм әсасында јазылып, програм дәрслик әсасында тутулмур. Әлбәттә, бу гануни тәләб һәр ики дәрслијин тәртибиндә көзләнилмиш, һәм дә гејд едәк ки, биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) нисбәтән даһа чидди шәкилдә нәзәрә алынмышдыр. Лакин буна бахмајараг, һәр ики дәрсликдә асанлыгла арадан галдырыла билән бә'зи ујғунсузлуғлара да јол верилмишдир ки, бунлары конкрет шәкилдә кәстәрмәји лазым билирик.

Биринчи дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов) мәсдәр вә мәсдәр бирләшмәси һаггында мәлумат верилмәси програмда V синифдә нәзәрдә тутулдуғу һалда, VI синфә кечирилмишдир. Бу дәрсликдә фе'ли сифәтләрин исим кими ишләнмәси, гејри-мүәјјән сәјлардан сонра исмин һәмишә тәкдә олмасына аид мәлумат јохдур. Һалбуки програмын тәләбинә кәрә белә бир мәлумат олмалыдыр.

Икинчи дәрсликдә исә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) «Сөз дир» (сәһ. 11), «Лексика» (сәһ. 12), «Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы» (сәһ. 15), «Сөзүн мә'насынын дәјишмәси» (сәһ. 16), «Мүрәккәб адлар» (сәһ. 36), «Исмнин адлыг һалы» (сәһ. 65), «Исмнин јөнлүк һалы» (сәһ. 69), «Исмнин јерлик һалы» (сәһ. 73), «Исмнин чыхышылыг һалы» (сәһ. 74) башлыглары астында верилән мә'лумат програмда нәзәрдә тутулмамышдыр. Әксинә, Азәрбајҗан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинлији, пәшә вә сәнәт билдирән сөзләр, мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар шәкилчиләр, бир көкүн ејни заманда бир нечә сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул етмәси, мүрәккәб бағлајычыларын әмәлә кәлмәси кими мәсәләләрә аид програмда мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулдуғу һалда, дәрслијә бу һагда һеч нә даһил едилмәмишдир.

Мә'лумдур ки, чалышмалар үзәриндә иш Азәрбајҗан дили дәрсләриндә әсас вә һәлледичи рола маликдир. Бунсу Азәрбајҗан дили тә'лими гаршысында дуран әсас практик вә зифәни һәјата кечирмәк, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини ишқишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк олмаз. Лакин чалышмалар үзәриндә апарылан ишин сәмәрәлилији, еффеҗтливлији дәрсликдәки чалышмаларын кејфијјәтиндән, онларын нә дәрәҗәдә мәгсәдәујҗун вә системли сечилмәсиндән чох асылыдыр.

Биз һәр ики дәрслијин мүсбәт чәһәтләри һаггында данышаркән гејд етмишдик ки, мүәллифләр бу мәсәләдә јени програмын тәләбләрини әсасән нәзәрә алмыш, чалышмаларын конкрет дидактик мәгсәдләрә ујҗун сечилмәсинә вә практик чәһәтдән әлверишли олмасына хүсуси диғгәт јетирмишләр.

Һәр ики дәрслијә даһил едилән чалышмаларын үмуми системиндә нитг инқишафынын мүхтәлиф саһәләри үзрә (дүзкүн тәләффүз вә ифадәли оху, лүғәт, чүмлә гурмаг вә рабитәли нитг үзрә) практик вәрдишләр верилмәси нәзәрә алынмыш вә мүәјјән нисбәт көзләнилмишдир. Әкәр бу нисбәти рәғәмләрлә ифадә етсәк, биринчи дәрсликдәки 655 чалышмадан тәхминән 300-ү, икинчи дәрсликдә исә әлавә материал вә тапшырыглар да нәзәрә алынмагла тәхминән 700 чалышмадан 291-и нитг инқишафынын мүхтәлиф саһәләри үзрә шакирдләрә практик вәрдишләр јаратмаг мәгсәдини күдүр. Бу, әлбәттә, јахшыдыр. Лакин мәсәлә тәкчә кәмијјәтдә дејил, һәм дә кејфијјәтдәдир. Белә ки, һәр ики дәрсликдә мүвәффәгијјәтлә сечилмиш чалышмаларла јанашы, шакирдләрә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр јаратмаг, тә'лим просесини интенсивләш-

дирмәк, шакирдләрин фикри фәаллыгларыны вә мүстәгилликләрини күчләндирмәк бахымындан аз фәјдалы олан чалышмалар да вардыр.

Мәсәлән, һәр ики дәрсликдә тәсадүф едилән алтындан хәтт чәкин, көстәрин, сечиб јазын кими аз әһәмијјәтли дидактик тәләбләрлә мәһдудлашан чалышмаларын әксәријјәти, фикримизчә, мүвәффәгијјәтли һесаб едилә билмәз.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу типли чалышмалар дүшүндүрүчү олмадығына көрә, шакирдләр тәрәфиндән һәвәссиз јеринә јетирилир, онларда кәркин тәфәккүр фәалијјәти јаратмыр.

Бундан башга, чалышмаларын шәрти елә ифадә олунмалыдыр ки, шакирдләр ону асанлыгла баша дүшсүн, нәји јеринә јетирәчәкләрини ајдын тәсәввүр етсинләр. Бу чәһәтдән бәзи чалышмаларын ајдын тәсәввүр етсинләр. Мәсәлән, биринчи дәрсликдә (С. Чәфәрәв, Ә. Фәрәчәв) синоним гошмалары чүмләдә ишләтмәјә аид 567-чи чалышманын шәрти беләдир: «Верилмиш синоним гошмаларын һамысы үчүн бир чүмлә гурун». Бу тәләби шакирдләр нечә баша дүшмәли, верилмиш синонимләрин һамысы үчүн бир чүмләни нечә гурмалыдырлар? Чалышманын шәрти белә олмалы иди: «Елә чүмләләр гурун ки, верилмиш синоним гошмалардан һәр бири орада ишләнә билсин».

Јахуд: икинчи дәрсликдә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) исмин јерлик һалына аид олан 195 №-ли чалышманын шәрти белә верилир: «Атам евдәдир чүмләсиндәки евдәдир сөзү атанын нәјини билдирир? Бәс евдә отурмушдум чүмләсиндәки евдә сөзү нечә?». Бу тәләби шакирдләр һансы мә'нада баша дүшмәли вә јеринә јетирмәлидирләр? Белә фактлардан чох кәтирмәк олар.

Чалышмалар үчүн мәтн, тәк-тәк сөз вә чүмләләр сечиләркән тәсадүфилијә јол вермәк олмаз. Бу мә'нада дәрслијә даһил едилән бүтүн дидактик материал әдәби дилин мүхтәлиф саһәләри үзрә ән јахшы вә парлаг нүмунәләрдән сечилмәли, жанр етибарилә рәнкарәнк олмалыдыр. Дәрсликләрдә бу тәләбләрә ујҗун чалышма мәтнләри чохдур вә демәк олар ки, әксәријјәти тәшкил едир. Лакин гүсурлу оланлары да вардыр.

Мәсәлән, икинчи дәрсликдә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) V синфин ботаника китабындан чалышма мәтни кими көтүрүлмүш рабитәли мәтнләр характерик дил материалы һесаб едилә билмәз. Рус дилиндән мүвәффәгијјәтсиз тәрчүмә олдуғундән бу мәтнләр дил вә үслуб чәһәтиндән нөгсанлыдыр.

Мәсәлән, 25-чи сәһифәдә дил үзәриндә мушаһидә мәгсад илә верилмиш мәтндә белә бир чүмлә вар: «Коллар агачлардан бир әдәд одунашмыш көвдә јох, бир нечә әдәд, һәм да агачларынына нисбәтән даһа назик вә алчагбәјлу одунашмыш көвдаләри олмасы илә фәргләнир». Көрүндүјү киши, рус дилиндән һәрфи тәрчүмә едиләдјиндән чүмлә јанлыш гурулуш илә һәм да мәнасы чәтән авлашылыр. Оригинал исе беләдир: «Кустарники отличаются от деревьев тем, что имеют не один, а несколько одревесневших стеблей, более тонких и изящных по сравнению с деревьями». Бу дәрсликдә С. Ширазиһи ше'рлериндән кејфијјәтсиз тәрчүмә едилмиш бә'зи нүмунәләрдә е'тираз доғурур. Буларын авәзинә даһа мунасиб, даһа хәрактәрик олан мәтиләр сечмәк оларды. Бә'зи ше'р мәтиләрини мазмуну шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун дејил. Мәсәлән В. Маяковскиһи «Совет паспорту» (сәһ. 183) ше'риндән берилән парча, јахуд Б. Ваһабзадәһи 196-чы сәһифәдә 43 мисралыг ше'ри белә мәтиләрдәндир.

Бүтүн бу дедикләримиз гүсурлары арадан галдырма мумкүндүр. Шүбһәсиз, стабил Азәрбајҗан дили дәрсликләри јаратмаг јолунда һәр ики дәрслик мүнвәфәғијјәтли аддымдыр вә бу дәрсликләри даһа да тәкмилләшдирмәк јолу илә V—V сәһифәләр үчүн муасир таләбләрә чаваб верән кејфијјәтли, стабил дәрслик јарадыла биләр.

V СИННІФЛӘРДӘ ИНТОНАСИЈА ҮЗРӘ ИШИ НЕЧӘ АПАРМАЛЫ

Назиһ Әһмәдов.

Азәрбајҗан ДЕТПИ-һиһи баш елзи ишчиси, педагожи елмләр намазәди.

Шакирдләрин Азәрбајҗан дилиһи ифадә васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәләринә, әдәби дилиһи гәвуһ-гајдаларыны өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә дүзкүн тәтбиг етмәк вәрдишләринә јијәләһимләринә изил олмаг үчүн интонасија үзрә апарылан ишләрин әһәмијјәти бәјүждүр.

Азәрбајҗан дили V сәһифәләрдә 1972—1973-чү дәрс илиндән е'тибарән јени програм вә дәрсликләрлә тәдрис олуһур. һәм да бу сәһифәләрдә ајры-ајры мүнвәлифләр тәрәфиндән тәртиб едилмиш ики мүнвәлиф дәрслик ишләдиләр. Дәрсликләр мүнвәлиф олса да програм ваһиддир. Бу програма көрә V сәһифәдә лексика, сөз јарадычылығы, нитг һиссәләри (исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе'л) тәдрис олуһур. Тәдрис илиһи әвәзлиндә IV сәһифәдә кечиләнләрин тәкрярына кејли вахт вериләр. Тәкряр заманы мүнвәлиш шакирдләрин IV сәһифәдә өјрәндикләри һәр һансы бөлмәһи хатырладаркән интонасија үзрә апарыламыш мушаһидәләри дә јада салмагы, бир сыра мәнвәзулары исе (мәсәлән, сөз бирләшмәләри, һәмчине үзләү чүмләләр, хитаблар, садә вә мүрәккәб чүмләләр, фонетика, лексикаја вә сөз јарадычылығына аид бир сыра мәнвәзулар вә с.) мәнвә дүзкүн интонасија вәрдишләринә әсасән мәнвәкәмләндирмәјә чалышмагыдыр. Бунуһи үчүн һәр ики дәрслик кениш имкандар верир. С. Чәфәров вә Ә. Фәрәховуһи јаздығлары дәрсликдә IV сәһифәдә кечиләнләрин тәкрярына 13 сәһифәлик материал ајрыламышдыр. А. Ахундов вә Б. Әһмәдовуһи јаздығлары дәрсликдә исе дәрслијин әвәзлиндә 6 сәһифәлик материал верилмиш, сонраки бөлмәләрин тәдриси процесиндә дә (мәсәлән, лексика,

сөз жарадычылыгы, нитг һиссәләри) тәкрар үчүн элавә тапшырыг вә чалышмалар верилмишдир. Нәр ики дәрсликдәки тәкрар материалларынын чоху интонасија үзрә мүшаһидә апармаға имкан верир. Мәсәлән, А. Ахундов вә Б. Әһмәдовун дәрслижиндә «Синтаксис вә дурғу ишарәләри»нин тәкрарына сөз бирләшмәләринә анд чалышма илә башланылыр. Чалышмалар дежилир: **Верилмиш сөзләрдән үзгүн кәләнләрини элагәләндириб сөз бирләшмәләри дүзәлдн.**

Азадлыг, нәгмәкар, халг, күтлә, Азәрбајчан, әдәбијат, көзәл, фикир, гызыл, саат, мәктәб, директор.

Чалышманын ичрасы шакирдләрдән елә бир жарадычылыг тәләб етмир. Чүнки сөзләрин дүзүлүшү шакирдләрә имкан верир ки, бир-биринин ардынча јазылмыш сөзләри јанашдырыб, форма вә интонасијача бирләшдирәрәк ашагыдакы сөз бирләшмәләри дүзәлтсинләр: **азадлыг нәгмәкары, халг күтләси, Азәрбајчан әдәбијаты, көзәл фикир, гызыл саат, мәктәб директору.**

Даһа сонра мүәллимин тәклифи илә шакирдләр чалышмадакы сөзләрлә дүзәлтдикләри сөз бирләшмәләрини мүгајис етмәли вә онларын фәргләрини мүәјјәнләшдирмәлидирләр. Мүгајисә заманы шакирдләр сөзләрлә сөз бирләшмәләринин интонасијасына хүсуси диггәт јетирмәли, сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндә интонасијанын вачиб рол ојнадыгыны бир даһа хатырлатмалыдырлар. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, ајры-ајры сөзләрлә сөз бирләшмәсинин тәркибиндәки сөзләр бир-бириндән фәргләндирән әсас әламәт интонасијадыр. Тәкликдә көтүрүлмүш һәр бир сөзүн сонунда сәс тону алчалдыгы һалда бирләшмәнин тәркибиндәки сөзләрин биринчисиндә сонра сәс сону јүксәлир, икинчи сөзүн сонунда исә енир. Бәләликлә, мүхтәлиф сөзләр (бирләшмәнин тәрәфләри) ваһид интонасија илә бирләшдирилмиш олур. Мә'нача бағлана биләчәк сөзләрин јанашы ишләдилмәси (мәсәлән, **көзәл, фикир, гызыл, саат, вә с. кими**) һеч дә һәлә сөз бирләшмәси тәшкил етмир. Онлар садалама интонасијасы илә дежилмиш һәмчинс үзвләри хатырладыр. Нәмин сөзләрдән (чалышмадакы кими бир-биринин ардынча дүзүлмүш сөзләрдән) бирләшмәләр дүзәлтдикдә садалама интонасијасы сајча бир гәдәр азалыр, чүнки бир тәкрар олунур. Елә бурадача чүмләнн һәмчинс үзвләрини дә шакирдләрә хатырлатмаг јеринә дүшәр, чүнки дәрсликдә һәмчинс үзвләрин тәкрарына анд элавә материал верилмир.

Чалышманын икинчи шәрти дүзәлдилмиш сөз бирләшмәләрини чүмләдә ишләтмәкдән ибарәтдир. Нәмин шәрт јеринә јетириләркән мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр дүзәлтдикләри сөз бирләшмәләрини чүмләдә һәм тәкликдә, һәм дә һәмчинс үзвләр шәклиндә ишләтсинләр. Тәртиб едилмиш чүмләләрин бүтөвлүкдә интонасијасы үзәриндә мүшаһидә апармаг да јаддан чыхарылмамалыдыр. Шакирдләр тәртиб етдикләри һәр бир чүмләнн интонасијаја көрә нөвүнү мүәјјән етмәли, һәмчинс чүмләләрдә ишләдилмиш һәмчинс үзвләри мүвафиг интонасија илә (садалама интонасијасы) охумалы, чүмләдәки сөз бирләшмәләринин интонасија васитәси илә ајырмағы бачармалыдырлар. Интонасија үзрә иш сонракы чалышмаларын ичрасы заманы да давам етдирилмәлидир.

Дикәр дәрсликдә (С. Чәфәрәв вә Ә. Фәрәчәвун дәрслији) ишләјән мүәллимләр дә илк дәрсдән башлајараг интонасија үзрә мүшаһидә апармаг имканына маликдирләр. Доғрудур, нәдәнсә мүәллифләр дәрсликдә сөз бирләшмәсинин тәкрарына анд чалышма вермәји нәзәрдә тутмамышлар. Лакин ибтидан синтаксис курсунун тәкрарына чүмләнн интонасијаја көрә нөвләри илә башланмасы өзү имкан верир ки, шакирдләр чалышмаларын ичрасы заманы чүмләләрин бүтөвлүкдә интонасијасыны мүәјјән етдикләри кими, онун тәркиб һиссәләринин (сөз вә сөз бирләшмәләринин) интонасијасына да диггәт јетирсинләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу дәрсликдә биринчи дәрслијә нисбәтән синтаксисин тәкрарына ајрылмыш материаллар һәм кениш, һәм дә ајрыча башлыглар алтында верилмишдир. Мүәллим интонасијаја көрә чүмләнн нөвләрини, һәмчинс үзлү чүмләләри, мүхтәсәр вә кениш чүмләнн нөвләрини, һәмчинс үзлү чүмләләри, мүхтәсәр вә кениш чүмләләри, хитаблы чүмләләри, садә вә мүрәккәб чүмләләри тәкрар едәркән интонасија үзәриндә мүшаһидә апармаг үчүн дәрслијин вердији кениш имканлардан сәмәрәли истифадә едә биләр.

Мүәллим лексика, сөз жарадычылыгы вә ајры-ајры нитг һиссәләринин тәдриси заманы интонасија үзрә мараглы мүшаһидәләр апармаг имканына маликдир. Бу бахымдан белә бир чәһәт диггәти чәлб едир ки, лексика, сөз жарадычылыгы, исим, сифәт, фе'л бөлмәләринә һәм IV, һәм дә V синифләрин програм вә дәрсликләриндә раст кәлнинир. Бу, илк бахымда тәкрар кими көрүнсә дә, һеч дә һәмин бөлмәләрин садәчә тәкрарындан ибарәт олмајыб, онларын давамдыр. Белә ардычыллыг, интонасија үзрә IV синифдә газанылмыш вәрдишләрин

Бөжүккиши партија тәшкилатынын катибидир.

Мүәллим бу нүмунәләрдә беш, иллик сөзләри илә бешилик, бөжүк, киши сөзләри илә Бөжүккиши сөзүнүн фәргләриниңизәһ едәркән биринчиләрдә вургунун илк сөзләрин (беш, бөжүк), икинчиләрдә исә сон сөзләрин (иллик, киши) дүшдүжүнү ајдынлашдырмалы, беш, иллик сөзләрини бешиликдән, бөжүк, киши сөзләрини исә Бөжүккишидән фәргләндирән әсас әләмәтин интонасија олдуғуну көстәрмәлидир. Бу хүсусијјәт башга јолла дүзәлән мүрәккәб сөзләрдә дә әсасән сахланылыр. Мәсәлән, јахын мәналы сөзләрин бирләшмәси јолу илә (дост-ашна, јорған-дөшәк, ев-ешик, вур-гут вә с.) вә әкс мәналы сөзләрин бирләшмәси илә дүзәлән (кечә-күндүз, аз-чох, көтүр-гој вә с.) мүрәккәб сөзләрдә дә вурғу сонунчу сөзләрин үзәринә кечирилер. Лакин бу чүр мүрәккәб сөзләр интонасијача әввәлчиләрдән (мүхтәлиф мәналы сөзләрин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлиб, битишик јазылан мүрәккәб сөзләрдән) фәргләнир. Бу фәрг һәммин мүрәккәб сөзләри тәшкил едән сөзләрин әввәлинчисинин сон һечасында зәиф вургунун һисс едилмәси вә она көрә дә биринчи сөздән сонра диггәти чәлб етмәјән фасилә едилмәсиндән ибарәтдир. Бу чәһәти V синиф шакирдләринин нәзәринә чатдырмаг үчүн һәммин мүрәккәб сөзләрин авазландырылмасына аид чалышмалар вермәк олар.

Ејни сөзләрин тәкрарындан дүзәлән мүрәккәб сөзләрин (тез-тез, аз-аз, үзбәүз, јазһајаз, вурһавур вә с.) интонасијасында исә икилик өзүнү көстәрир. Белә ки, бу јолла дүзәлән мүрәккәб сөзләрдә бәзән биринчи, бәзән дә икинчи сөз вурғуну өз үзәринә көтүрә билир. Мәсәлән:

Биз һәјәтә кирән кими вурһавур башланды.

Јазһајаз, јазһајаз, ахыры ки, бир шеј чыхмады.

О, сон заманлар бизә тез-тез кәлирди.

Биринчи чүмләдәки вурһавур сөзүндә вурғу сонунчу сөзүн, јазһајаз, тез-тез сөзләриндә исә әввәлинчи сөзләрин үзәринә дүшүшдүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр ики дәрсликдә һәлә формалашмагда олан*, она көрә дә дилчиликдә мүбаһисә доғуран мүрәккәб сөзләрдән дә нүмунәләр верилер. Гара дәниз, Ағ дә-

* С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы», АДУ нәшријаты, 1960, сәһ. 135.

низ, Хәзәр дәнизи, кәнд совети (С. Чәфәров вә Ә. Фәрәчов); баша дүшмәк, дәрд чәкмәк, гулаг асмаг (А. Ахундов вә Б. Әһмәдов) кими бирләшмәләрин V синиф шакирдләринә мүрәккәб сөз кими тәғдим едилмәси фикримизчә, доғру дејил. Лакин һәр һалда, дәрсликләрдә верилдији үчүн мүәллим белә мүрәккәб сөзләр үзәриндә дә мүйәјән иш апармаг мәчбуријјәти гаршысында галыр. Она көрә дә о, бу чүр мүрәккәб сөзләрин интонасијача сөз бирләшмәләриндән фәргләндијини нәзәрә алыб, сөз бирләшмәләринин интонасијасы һагда газанылмыш вәрәшләрә хатырлатмагла кифәјәтләнмәк олар.

«Сөз јарадычылығы» бөлмәсинин тәдриси заманы мүрәккәб адлары вә онларын ихтисарларынын интонасијасы үзәриндә дә марағлы мүшаһидәләр апармаг мүмкүндүр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләр мүрәккәб адлары вә еләчә дә онларын ихтисарларынын охунушунда чидди нөгсанлара јол верирләр. Онлар мүрәккәб адлары охујаркән вә ја дејәркән ону тәшкил едән сөзләри тәк-тәк тәләффүз етмәјә сәј көстәрир вә сөзләр арасында лүзүмсүз фасиләләрә јол верирләр. Ихтисар шәклиндә јазылмыш мүрәккәб адлары исә һәмишә бир чүр—һәрфләрин адлары илә дејил, сөсләрлә охумага чалышырлар. Бу чүр нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн «Сөз јарадычылығы» бөлмәсинин тәдриси заманы мүрәккәб адлар вә онларын ихтисарларынын интонасијасы үзәриндә мүшаһидә апарылмасы вәчибдир.

V синифдә интонасија үзрә ишләр програмда нәзәрдә тулмуш бүтүн мөвзуларын тәдриси заманы давам етдирилмәлидир. Ајры-ајры нитг һиссәләри тәдрис едиләркән бу вә ја дикәр нитг һиссәсини башгасындан ајыран интонасија фәргләри даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырылмалыдыр. Мәсәлән, «Сифәт» бәһсинин тәдриси процесиндә бу нитг һиссәсинин интонасија чәһәтдән өзүнәмәхсус специфик хүсусијјәтләрә малик олдуғуну практик олараг шакирдләрә ашыламаг олар. Мүәллим характерик мисаллар әсасында көстәрә биләр ки, сифәтләр интонасијача башга нитг һиссәләриндән, хүсусилә исимләрдән фәргләнир. Белә ки, бу нитг һиссәси чүмлә дахилиндә өзүндән сонра нәзәрә чарпачаг узун фасилә едилмәсинә јол вермир. О, әләмәтнин билдирдији әшјаја даһа тез јахынлашыр вә интонасијача онунла бирләшир. Сифәтләрин интонасијасы техники чәһәтдән сөзүн сонунда сәс тонунс јарымчыгылығы, нәфәсин дәјишмәмәси (нәфәсалма вә нәфәсвермәнин бир истигамәтдә кетмәси нәзәрдә тутулур) вә әксәр һалларда сөзүн мәнтиги вурғу гәбул етмәси илә ифадә олу-

нур. Бу хүсусијјат дүзэлтмэ сифэтлэрдэ даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарһыр. Дејиләнләри ајдын көрмәк үчүн ашагыдакы чүмлаләрин интонасијјасына диггәт јетирәк:

Көзәл вәтәнимизлә фәхр едирик.
Көзәл // вәтәнимизлә фәхр едир.
Көјдәки улдузлар сәјрышырды.

Биринчи чүмләдә **көзәл** сөзү сифәт јериндә ишләндији үчүн оху заманы ондан сонра фасилә едилмәсинә јол верилә мәмәли вә тәјин етдији сөзлә (**вәтәнимиз**) интонасијјача бирләшдирилмәлидир. Икинчи чүмләдә исә **көзәл** сөзү исим јериндә ишләндији үчүн һәмнин сөз интонасијјача биринчи чүмләдә киндән әсәслы сурәтдә фәргләндирилмәлидир. Ондан сонра нәзәри чәлб едәчәк фасиләјә јер верилә биләр. Үчүнчү чүмләдә **көјдәки** дүзәлтмә сифәти өзүндән сонра һәр һансы сөзүн (әшјанын) она јанашмасыны тәләб едир. Бу тәләб исә оху заманы интонасијја илә верилмәлидир.

Шакирдләр әввәлки дәрсләрдән өјрәнмишләр ки, сөзләрдә вурғунун сон һечәјә дүшмәси Азәрбајчан дили үчүн характерик һалдыр. Лакин сифәтин чохалтма дәрәчәси тәдрис едиләркән, онлар һечә вурғусунун сөзүн әввәлки һечәси үзәринә дүшмәси һадисәси илә гаршылашырлар. Мүәллим сифәтин чохалтма дәрәчәсинин дүзәлдилмәсиндә интонасијјанын мүәјјән рол ојнадығыны нәзәрә чәтдырмага чалышмалыдыр. О пүмүнәләр әсәсында ајдынлашдырмалыдыр ки, сифәтин илк һечәсындакы сонунчу сәсин **п, р, м** самитләри илә әвәз едиләрәк тәкраны јолу илә дүзәлән чохалтма дәрәчәли сифәтләр (гыпгырмызы, сапсары, дүмдүз вә с.) тәләффүз едиләркән биринчи һечәлар (**гып, сап, дүм, тәр** вә с.) мүтләг вурғулу олур вә һәмийн һечәлар әдатлара мәхсус жүксәк интонасијја илә дејилир. Бу чәһәт мүрәккәб јолла дүзәлән чохалтма дәрәчәсиндә дә габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, **ән көзәл, лап јахшы, чох гәшәнк** кими сифәтләрдә дәрәчәнин чохлуғуну билдирән **ән, лап, чох** сөзләри жүксәк интонасијја илә дејилир вә һәмишә вурғулу олур. Дәрәчә әләмәтини билдирән бу сөзләр һеч вахт өзүндән сонра ишләнән сифәтин вурғу гәбул етмәсинә јол вермир.

Сифәтләри исимлә мүгајисә едәркән онларын интонасијја фәргләринә дә диггәт јетирмәк ләзимдыр. Бунун үчүн интонасијја үзрә иши «Сифәтләрин исим кими ишләнә билмәси» мөвзусуну кечәркән апармаг әлверишлидир. Шакирдләр **г о ч а, к ә н ч, с о ј у г, т е л л и** вә с. кими сөзләри чүмлә ичәрисин:

дә һәм сифәт, һәм дә исим кими ишләдәркән, онларын шәкилчә һеч бир дәјишиклијә уграмадығыны, мәһз интонасијјача көрә фәргләндириләрәк јени мәзмуи кәсб етдикләрини ајдын көрмәлидирләр. Буна һанл олмаг үчүн ашагыдакы кими мүгајисәләр апармаг олар:

1. **Гоча** киши әсәсыны кәнара сөјкәјиб стулда отурду.

2. **Белә исти һавада** бир стәкан **сојуг** су адама ләззәт верир.

3. **Ашыг телли** сазы дилә кәтирди.

1. **Гоча** әсәсыны кәнара сөјкәјиб стулда отурду.

2. **Сојуг** адамын илијинә ишләјирди.

3. **Телли** үчүнчү синифдә охујур.

Ү синифдә сәј, әвәзлик вә фе'л бәһсләринин тәдриси дә интонасијја үзәриндә марағлы мүшаһидәләр апармаг үчүн кеңиш имканлар верир. Садә вә мүрәккәб сәјларын фәргләндирилмәси, сәјлардан сонра әдәди (нумератив) сөзләрин ишләдилмәси, гејри-мүәјјән сәјларын дүзкүн авазландырылмәси, әвәзликләрин мәнәча нөвләринин чүмлә дахилиндә дүзкүн ишләдилмәси, **о, бу** әвәзликләри илә ифадә олунаы мүбтәдаларын чүмләдә фәргләндирилмәси, фе'лин форма вә нөвләринин тәләффүз рәнкарәнклији, инкар фе'лләрин, **иди, имиш, исә** һиссәчикләри илә ишләнән фе'лләри һәмнин һиссәчикләрдә ишләнән башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән хүсусијјәтләри вә саирәни шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәдә билмәк үчүн интонасијја үзрә мүшаһидә апарылмәсынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Она көрә дә мүәллим бүтүн бунлары нәзәрә алмалы вә һәр дәрәдә интонасијја үзәриндә мүшаһидәләри давам етдирмәјә чалышмалыдыр.

ИНША МАТЕРИАЛЫНЫН ТОПЛАМАСЫ ВЭ СИСТЕМЛЭШДИРИЛМЭСИ ЈОЛЛАРЫ

h. HУСЕЈНОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Иншанын асас чәһәтләриндән бири мөвзуја аид олан материалы топламаг вә ондан бачарыгла истифада етмәкдир. Бу бир һәһигәтдир ки, материалсыз иншада шакирддин јарадычы тәхәјјүлүвүн мәһсулу сајылан мәнтигиллик, ардычыллыг, дәгиглик, конкретлик вә мәзмуи позулар; јазы бир нөв форма көзәллигинә чевриләр. һадисәни асаслы сурәтдә тәсвир етмәк, оиа өз шәхси мүнәсибәтини билдирмәк вә мүүјјән нәтичә чыхармаг үчүн һәр шејдән әввәл мүғалијә етмәк вә мүшаһидәләр апарыб материал топламаг лазымдыр. Шакирд иншасынын асас материалы әтраф мүнит вә китабдыр. В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» адлы әсәрини јазмаг үчүн 600-дән артыг китаб охумуш вә материал топламышдыр. А. И. Улјанова В. И. Ленин һаггында хатирәләриндә јазыр: «Инша јазмаг үчүн о, дәрә китаблары вә мүүллимин дедикләри илә кифәјәтләймәзди. Китабханадан китаблар алар, охујарди; буна көрә дә онун јазылары мүүфәссәл оларды, мөвзу чох јакшы ишләнәр, инша да јакшы бир әдәби дилдә јазыларды»*.

Иншаја дәир материал топланаркән сечилән мөвзунун характеринә асасланмаг лазымдыр. Әкәр мөвзу әдәби-бәдиә әсәрләрлә әлағадардырса, китаб материалына, әтраф мүнитин тәсвиринә анддырса, әи чох мүшаһидәјә үстүлүк верилмәлидир. Мүшаһидә заманы шакирдләр даһа чох сәрбәст һәрәкәт едирләр. Оиа көрә дә белә мүшаһидәләр бәзән шакирдләрди конкрет материалдан, мәтләбдән узаглашырыр вә инша ма

* А. И. Улјанова. «Илһичи ушаглығы вә мәктәбдә охудуғу илләр». Ушакгизмәчәшр, Баку, 1953, сәһ. 29.

териалында икинчи дәрәчәли һадисәләр вә әксити тапыр. Мүүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр мүшаһидә етдикләри объектдән — завод, фабрик, мешә, кәнд вә мүүхтәлиф фәсиһләрдән иншанын мәғсәдинә ујғун олан материалы сечсин вә групплашдырсынлар. Мүшаһидә планлы шәкилдә кечирилмәлидир. Бу бахымдан шакирдләрдин мүшаһидә мүддәтиндә күндәлик гејдләри олмалы, әшјаја дәир материал топламаг үчүн јазылы әдәбијјатдан истифада етмәли, мүүғәјисәләр апармаг мәғсәди илә охшар объектләрә нәзәр салмагы унутмамалыдыр. Мәсәлән, «Кәндимизин клубу» адлы иншаја дәир материал топламаг үчүн шакирд тәкчә јашадыгы кәндин клубуну сәјр етмәклә кифәјәтләймәмәли, гоишу кәндин клубуна вә шәһәр клубларына нәзәр јетирмәли, охшар вә әсәсли фәргләри мүшаһидә объектинә чевирмәлидир. Шакирдләр мүүвафиг һекајә, ше’р вә йллүстрасијалардан да сәмәрәли истифада едә биләрләр. Мүүәллим һәр бир мүшаһидәнин сонунда шакирдләрлә ашағыдакы гејдада иш апармалыдыр.

1. План асасында һадисәнин башлангычыны вә сонуну нәгл етдирмәк.
2. Плана јакшы олан мөвзуларә дәир мә’луматы нәзәрдән кечирмәк.
3. Иншанын асасыны тәшкил едән һадисәни суал-чаваблә йохламаг.

План үзрә мүшаһидәдә шакирдләр иш материалыны дәгиг билмәли, топлајачагы фактлардан лазымлы оланыны сечмәји, һадисәләри дүзкүн «саф-чүрүк» етмәји, үмуми мәсәләрдән мөвзу илә бағлы һиссәсини ајырыб мәнтиги ардычыллыгла јазмагы бачармалыдыр. Мәсәлән, «Е’малатханада» адлы инша мөвзусуна дәир мүшаһидә материалына нәзәр салаг:

1. Мәктәбин биринчи мәртәбәси: сағда — директорун отагы, тибб отагы, идман залы, сағ вә сол пилләкәзиләр, сојуммаг үчүн ајрылан јерләр.
2. Солда — јемәкхана, чанлы кушә, пионер отагы.
3. Коридорун башлангычы: китабхана.
4. Коридорун сону: е’малатхана, рәнк вә мүүхтәлиф аләтләр.

Бу пландан көрүндүјү кими, инша материалы бир нечә истигамәтдә топланылыр.

Планын илк маддәсинә көрә шакирдләр мәктәбин биринчи мәртәбәсинин сағ көрүнүшүнү вә орадакы шејләрин нөвләрини, икинчи маддәјә көрә мәртәбәнин сол тәрәфинин кө-

рүнүшүнү, үчүнчү маддәдә китабханын јерини вә нәһајәт, дөр-дүнчү маддәдә исә билаваситә мөвзу илә әләгәдар олан шеј-ләрин нөвләрини ајдынлашдырмалыдырлар. Демәли, шакирд-ләр топланан материалы үч шәкилдә групплашдырмалыдырлар: а) биринчи мәртәбәнин үмуми көрүнүшүнә даир материалар; б) инша мөвзусу-лын тәсвири. Бу иншанын кириши адланыр; в) инша мөвзусу-на јахын олан материалда шакирдләрин физики әмәји (еҗма-латхана, чанлы кушә, идман залы, тибб отагы) илә зейни әмо-јини (китабхана, пионер отагы) бирләшдирән иш нөвләринин тәсвири. Бу иншанын әсас һиссәси адланыр; г) шакирдләрин шәхси әмәк тәчрүбәсинә анд олан тәәсүратынын үмуми тәс-вири вә јекунлашдырмасы. Бу иншанын нәтичәси адланыр.

Мүәллим шакирдләрә китаб материалындан истифадә ет-мәклә инша јазмаг јолларыны дәриндән өјрәтмәлидир. О, һә-мин мәгсәдлә ашағыдакылары диггәт мәркәзиндә сахламалы-дыр:

1. Шакирдләрин күндәлик иш режминә нәзарәт етмәли, һансы китаблары охудуғуну изләмәли вә јазачағы инша мөв-зусу илә јахын олан әсәрләрин сијаһысыны һазырламалы;
2. Синифдәнкәнар оху мүсаһибәләри кечирмәли;
3. Мүәллифләрлә (шаир, алим, рәссам, бәстәкар вә б.) көрүш тәшкил етмәлидир;

Шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, әсәри садәчә охумагла кифајәтләнмәк олмаз, әсәрдә хош тәәсүрат бура-хан һадисәни, епизоду, абзасы ја карточкаја јазмалы, ја да әсәрин өзүндә нишан гојмалы вә гәләмлә гыса гејдләр апа-рылмалыдыр. Әлбәттә, биринчи вариант даһа чох мәгсәдәү-ғундур. Шакирд лазыми фикри карточкаја јазмагла бәрабәр, әсәрин адыны вә сәһифәсини дә көстәрмәлидир.

Китаб материалынын топланмасы ики истигамәтдә апа-рылмалыдыр:

1. Инша мөвзусуна даир програм һәчминдә материал топ-ламаг. Мәсәлән: «В. И. Ленин—әзиз рәһбәримиздир» мөвзу-сунда инша јазмаг үчүн шакирдләрин IV синифдә охудуғлары Г. Мусајевин «Һәдијјә», Е. Агајевин «Күнәш доғачаг», А. Ко-ноновун «Разлив көлү әтрафында», А. Твардовскинин «Ленин вә печгајыран», А. И. Улјанованын «Иличин ушаглыгы вә мәктәбдә охудуғу илләр», «Доғма вә әзиз инсан», Л. Савелје-вин «Гыш сарајына һүчүм» адлы әсәрләриндән материал топ-ламаг мәсләһәтдир.

2. Инша мөвзусуна даир програмданкәнар охунан китаб-лардан материал топламаг. Инша материалынын бу нөв топ-

ланмасы шакирдләрән даһа чох сәј вә әмәк тәләб едир. Бу нөвүн чәтинлијини нәзәрә алараг, мүәллим әввәлә, әдәбијја-тын сијаһысыны вермәли, икинчиси, мөвзу үчүн ән азы 2—3 ај вахт ајырмалыдыр. Мәсәлән, «Мәктәбимизин тарихи», «Ба-кы кечмишдә вә инди», «Азәрбајчанын әмәк гәһрәманлары», «Өлмәз Мейди Нүсәјзадә», «Фәһлә сурәтинин тәрәһнүмү» ки-ми мөвзуларда инша јазаркән, шакирдләр ујғун материалла-ры тапыб охумалы вә факт топламалыдырлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, китабдан материал топламаг һеч дә дәјәрли инша мәтни һазырламаг дејил, бунун үчүн ма-териалы групплашдырмаг, материалын анализ-синтезини вер-мәк, үмуми һадисәләри хүсусиләшдирмәк вә јазы просесиндә һадисәләри системә салмаг әсас шәртдир. Инша материалы-ны системләшдирәркән үч мәсәләјә диггәт етмәк лазымдыр:

1. Материалдан инша мөвзусу илә билаваситә бағлы олан һиссә көтүрүлмәли.
2. Тәсвир олуначаг һадисәләр арасында ардычыллыг, мәнтиги әләгә, сүжет биткинлији јаратмаг мәгсәди илә мәзмун маһијјәти бүтөвлүкдә планлашдырмалы.
3. Материалда өјрәдилмиш дил фактларына кениш јер верилмәлидир.

Инша материалыны системләшдирәркән шифаһи соргу-суала кениш јер верилмәлидир. Демәк, шакирдләрин шифаһи чавабы инша мөвзусунун нә дәрәчәдә мәнимсәнилмәсинә хид-мәт едир. Мүәллим ајры-ајры шакирдләрән мәзмуну һиссә-һиссә сорушур вә синфин иншаја һазырлыг сәвијјәсини өјрә-нир. Ондан сонра мөвзу үзрә јазылы иш апарылыр. Белә «әмә-лијјатын» көмәклији илә артыг фактлар, үслуб, имла вә дурғу ишарәси сәһвләри ислаһ олунур. Бүтүн бунлар шакирдләрин гаралама дөфтәрләриндә апарылыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бәзи мүәллимләр өјрәдичи ин-шаларда гаралама јазмағын әлејһинәдир. Бурада бир һәгигәт олса да (шакирдләрдә бирдәфәлик тәмиз јазмаг адәтини тәр-бијә етмәк), өјрәдичи иншаларын бир гисминә буну анд етмәк дүзкүн дејилдир. Хүсусән, мүһакимә характерли иншалары гараламасыз јаздырмаг јахшы нәтичә вермир. Л. Н. Толстој* тәләб едирди ки, мәтнин јаздырмасы үч мәрһәләдән кечмә-лидир.

* Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинение, Т. 46, Гослитиздат, 1937, сәһ. 222.

дик план вермәжә имкан олмадыгыны нәзәрә алыб, тәхминни планлашдырма илә һәләлик кифәјәтләнирик. Дәрслик һаггында мүфәссәл методик көстәриш јазыларкән планлашдырма мәсәләләри үзәриндә даһа әтрафлы дајанылачагдыр. Программә мәсәләләри үзәриндә даһа әтрафлы дајанылачагдыр. Программә мәсәләләри үзәриндә даһа әтрафлы дајанылачагдыр. Программә мәсәләләри үзәриндә даһа әтрафлы дајанылачагдыр. Программә мәсәләләри үзәриндә даһа әтрафлы дајанылачагдыр.

Планлашдырмада программә материаллары илә әлағәдар олараг дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндәки әсәрләрин гираәти дә төвсијә олунур. Әлбәттә, әлавә оху материалларыны мәктәбдә өјрәдилән әсәрләрлә әлағәли планлашдырмаг вә бу әсәрләрдән алынән билликләри бир-бири илә әлағәләндирмәк методик чәһәтдән фајдалыдыр. Лакин әлавә оху материалларына нәзарәт вә она рәһбәрлији биләвәситә тәлим материаллары олан әсәрләрлә гарышдырмаг олмаз. Шакирдләрин мүстәғил оху заманы көрәчәкләри ишләри һесаба алмаг үчүн программәдә хүсуси саатлар ајрылмышдыр. Программәдә верилмиш әсәрләри јери кәлдикчә әлавә оху материаллары илә әлағәләндирмәклә бәрәбәр, ән чох ајрылмыш саатлардан сәмәрәли истифадә етмәк лазимдыр.

1. Алы киши. Короғлу дастанындан парча. 1 саат.

1. «Короғлу» дастаны вә онун голу олан «Алы киши» һаггында мүәллимни сөзү. 2. Шакирдләрин верилмиш парча үзәриндә синифдә мүәллимни рәһбәрлији алтында коллектив иши. 3. **Евә тапшырыг.** Верилмиш парчаны нағыл етмәк. Образларын сәчијјәси һаггында мүстәғил мүләһизә сөјләмәк.

2. Дәмирчиоглунун Чәнлибелә кәлмәси. Короғлу дастанындан парча. 1 саат.

1. Дастанын бу голунда гәһрәманлыг вә ишғалчыларә гаршы мүбаризә мотиви һаггында «Алы киши» голу илә мүгајисәли шәкилдә мүәллимни мәлуматы. 2. Шакирдләрин дастанын бу голу илә танышылығы. Гәһрәманларын сәчијјәси, дастанын дил хүсусијјәтләри вә бәдин тәсвир вәситәләри үзәриндә мүшәһидә вә үмумиләшдирмәләр. 3. **Евә тапшырыг.** Дастандан кәтирилән нүмунәләрлә гәһрәманларә сәчијјәләндир-

мәк. Халгын ишғалчыларә гаршы мүбаризәдә бирлији вә гәһрәманлығын күчүнә йнамыны ајдынлашдырмаг¹.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: «Боз атын белиндә», Ашыг Пәнаһ, «Ленинин Вәтәниндә».

3. Низами Кәнчәви. Кәрпичкәсән кишинин дастаны. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Н. Кәнчәви һаггында² ашагы синифдә кечиләнләрин («Шаһын достлуғу», «Фитнә», «Султан Сәнчәр вә гары») јада салынмасы. 2. Шаирин јарадычылығы јолу, «Хәмсә»си, хүсусилә дә «Сирләр хәзинәси» вә орадакы мәнзүм һекајәләрин мөвзү вә идејасы һаггында мәлумат. 3. **Евә тапшырыг.** һекајәни ифадәли охумаг вә әзбәрләмәк.

Икинчи саат. 1. Мәзмун үзәриндә иши давам етдирмәк. 2. һекајәни синифдә коллектив планыны тутмаг. 3. Шакирдләри әсәрин идејасы вә бәдин хүсусијјәтләрини тәһлил етмәјә һазырламаг. 3. **Евә тапшырыг.** 1) Синифдә тутулмуш план үзәрә һекајәни мәзмунуну нағыл етмәк. 2) Н. Кәнчәвинин әмәк адамларына һүсн-рәғбәтини, әмәјә хор баһанларә нифрәтини ајдынлашдырмаг. 3) һекајәни мәзмуну илә әлағәдар олараг бир нечә аталар сөзү өјрәнмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: «Залым шаһла заһидин дастаны».

4. М. П. Вагиф. Дурналар. 2 саат.

Биринчи саат. 1. М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы барәдә мүәллимни сөзү. 2. Шаирин «Дурналар» гошмасы һаггында мәлумат. 3. Гошмаја јазылмыш мусиги әтрафында сөһбәт³. 4. Гошманын охунмасы, лүғәт үзәриндә иш. 5. **Евә тапшырыг.** Гошманы ифадәли охумаг.

¹ «Короғлу» дастанынын шакирдләрин мүтәлиәсиндә мүһүм јер тутдуғуну, алтынчы синиф кечинчәјә гәдәр онун, демәк олар ки, шакирдләр тәрәфиндән охунулдуғуну нәзәрә алыб, әсәс диггәти дастандан верилән парчалар үзәриндә мүстәғил ишләрә, јарадычы чалышмаларә чәлб етмәк мәсләһәтдир.

² Низами Кәнчәви һаггында VI синифдә мәлумат верәркән Н. Араслынын «Шаирин һәјаты» («Кәнчәлик» нәшријјаты, Бақы, 1967) китабыны төвсијә етмәк мәсләһәтдир.

³ Мүәллим мүсәһибә јолу илә шакирдләрдән бу барәдә билликләрини өјрәнир, шәрә мусиги бәстәләјән бәстәкар вә онун ифачылары олан көр-

Икинчи дэрс. 1. «Дурналар» гошмасынын дили вэ бэдиэ тэсвир васитэлэри үзэриндэ иш. 2. Шаирин никбин эһвали-ру-һијјэсинин ше'рдэ бэдиэ чәһәтдән нечә үмумиләшдирилдији-нин изаһы. 3. Гошма вэ онун хүсусијјәтләри һаггында мә'лу-мат. 4. «Дурналар» гошмасынын шәкли хүсусијјәтләринин ә-дынлашдырылмасы. 5. **Евә тапшырыг.** Гошманы эзбәр өјрән-мәк.

Төвсијә. Дэрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән Г. Закирин «Дурналар»ы.

5. **С. Ә. Ширвани.** Оғлума нәсиһәт. 2 саат.

Биринчи дэрс. 1. Шаир һаггында үмуми мә'лумат. 2. Ше'рин ифадәли—шәрһли охусу. 3. Мәтндәки чәтин сөз вэ ифадәләр үзэриндэ иш. 4. **Евә тапшырыг.** Ше'ри ифадәли охумаг вэ чәтин сөzlәрин мә'насыны өјрәнмәк.

Икинчи дэрс. 1. Ше'ри ифадәли—шәрһли охумаг. 2. Чәтин сөzlәрин лүгәви, мәтнин вэ ичтимаи мә'насыны әдынлашдырмаг. 3. Нәзми нәсрә чевирмәк. 4. Ше'рдә тәблиғ олунаи фикри үмумиләшдирән тэсвир—ифадә васитэләрини мүәјјәнләшдирмәк вэ шакирдләри әсәрдән мүстәгил нәтичәләр чыхармаға истигамәтләндирмәк. 5. **Евә тапшырыг.** 1) Ше'ри эзбәр өјрәнмәк. 2) Тәблиғ олунаи фикирләрә мүвафиг бир нечә аталар сөзү тапыб јазмаг.

6. **Г. Закир.** Тысбаға, гарга, кәсәјән вэ аһу. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Г. Закир һаггында мә'лумат. 2. Шакирдләрин тәмсил жанры һаггында биликләринин тәкрары. 3. Азәрбајчан әдәбијјатында бу жанрда јазан сәнәткарлар вэ Г. Закир. 4. Тәмсилдә аллегорик образ. 5. Тәмсилини охусу. Лүгәт үзэриндэ иш. 6. **Евә тапшырыг.** 1) Тәмсилини ифадәли—шәрһли охусу. 2) Чәтин сөз вэ ифадәләрин өјрәнилмәси.

Икинчи саат. 1. Тәмсилини мәтнин үзэриндэ иш (план тәртиби). 2. Мәзмунун нәсрлә нағыл едилмәсинә һазырлыг (дәрсдә аллегорик образларын данышыг тәрзиндән нүмунәләр кәтирмәклә). 3. Аллегорик образларын нүмунәләр әсасында сә-

кәмли ханәндәләр һаггында мә'лумат верир. Имкан олдуғда исә һәмли му-сиги парчасынын техники васитләрин көмәји илә синифдә сәсләнмәшли тәшкил едир. Әкәр шакирдләр ичәрисиндә «Дурналар» гошмасыны му-сиги илә ифа едәләрә вәрсә (бу чүр шакирдләр чохдур), онларын јолдашлары гаршысында чыхышларынын тәмин едилмәси дә фәјдалыдыр.

чијјәләндирилмәси. 4. **Евә тапшырыг.** 1) Тәмсили идеја-бэдиэ чәһәтдән тәһлил етмәји өјрәнмәк. 2) Достлуг, бирлијин күчү, чәтин ајагда бир-биринә көмәк мөвзуларында бир нечә ата-лар сөзү өјрәниб јазмаг.

7. **А. С. Пушкин.** Гафгаз. 2 саат.

Биринчи саат. 1. А. С. Пушкинин һәјаты вэ јарадычылыг јолу һаггында үмуми мә'лумат: А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов вэ башга көркәмли рус јазычыларынын јарадычылыгында Гафгаз мөвзусу¹. Бу мөвзуда јазылан әсәрләр ичәрисиндә «Гафгаз» ше'ринин јери. Ше'рин тәрчүмәси². 2. Ше'рин ифадәли охусу. 3. Мәтн үзэриндэ иш нүмунәләри. 4. Тәбиәт лирикасы һаггында анлајыш. 5. **Евә тапшырыг.** Ше'ри ифадәли охумаг.

Икинчи дэрс. 1. Ше'рин дили вэ бэдиэ тэсвир васитәләри үзэриндә синифдә коллектив иш апармаг. 2. Шаирин Гафгаза, онун тәбиәтинә һүсн-рәғбәтини, азадлыг идејаларынын чарчысы олдуғуну көстәрән јерләри мүәјјәнләшдирмәк. 3. **Евә тапшырыг.** Ше'ри эзбәрләмәк вэ онун идеја вэ бэдиэ хүсусиј-јәтләринә мүстәгил гијмәт вермәк.

Төвсијә. Дэрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: Н. В. Гогол. «Шинел».

8. **М. Ф. Ахундов.** Мүсјө-Жордан вэ дәрвиш Мәстәли шаһ. 3 саат.

Биринчи саат. 1. М. Ф. Ахундов вэ онун драм јарадычылыгы һаггында мүәллимин сөзү. 2. Драматик оху јолу илә комедијанын мәзмуну илә танышылыг. 3. Репликалардакы чәтин сөз вэ ифадәләрин изаһы. 4. Охунмуш парча үзэриндә сөһбәт. **Евә тапшырыг.** Комедијадан верилмиш парчанын мәзмунуну мәнимсәмәк.

Икинчи саат. 1. Мәзмуну мәнимсәтмәк үзэриндэ иш. (Биринчи дәрсдә апарылан ишләрин давамы). 2. Әсәрдә иштирак

¹ Көркәмли рус тәнгидчиси В. Г. Белинский јазмышдыр: «Гафгазын әзәмәтли образы онун дөјүшкән руһлу адамлары илә бирликдә илк дәфә олараг рус поезијасында тәрәннүм олунмушдур». А. С. Пушкин Гафгаз мөвзусунда өзүнүн ән көзәл әсәрләри олан: «Әрзурума сәјаһәт», «Күрчүс-тан гәпәләриндә», «Гафгаз» кими сәнәт иччиләри јаратмышдыр.

² Бу тәрчүмәнин оријинал јахынлыгы, тәрчүмә тарихи, тәрчүмәчи-нин јарадычылыг ахтарышлары барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн бах: К. Та-лыбзадә. «Аббас Сәһһәт» (монографија), Баки, 1955, сәһ. 151—152.

едән образларын репликалары васитәсилә онларын сәчијјәси-ни тәртиб етмәк (шифаһи сәчијјә). 3. һадисәләрин бәдин һәд-линдә драматургун бәдин ахтарышларына мүстәгил гиймәт-вермәк вә әсәрдә тәблиг олунаң идејаны ајдынлашдырмаға шакирдләри истигамәтләндирмәк. 4. **Евә тапшырыг.** Пјесин идеја-бәдин хүсусијјәтләрини сәчијјәләндирән нүмунәләр сеч-мәк.

Үчүнчү саат. 1. Пјесдәки образларын группашдырылмасы вә сәчијјәләндирилмәси. 2. Фәрди вә мүгајисәли сәчијјә. 3. Образлар һаггында шакирдләрин шәхси мүлаһизәләри. 4. Пје-син М. Ф. Ахундов јарадычылығында, еләчә дә театр вә дра-матуркија тарихимиздәки әһәмијјәти барәдә мүәллимин јекун сөзү. 5. **Евә тапшырыг.** Пјесин мәфкурәви дәјәрини вә бәдин кејфијјәтләрини тәһлили.

9. Т. Г. Шевченко. Вәсијјәт. 1 саат.

1. Шаир һаггында мүәллимин сөзү: 1) Т. Г. Шевченко (1814—1861) бөјүк Украина шаири, ингилабчы-демократы ки-ми; 2) шаирин ше'рләриндә вәтәндашлыг пафосу; 3) Шевчен-ко вә вәтән; 4) Шевченко ше'рләри Азәрбајчан дилиндә. 2. «Вәсијјәт» шаирин әң јахшы әсәрләриндән бири кими. 3. Ше-рин охусу, тәрчүмәси вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри. 4. «Вә-сијјәт» ше'риндә вәтәнә мәнәббәт идејасынын тәрәннүмү. 5. **Евә тапшырыг.** Ше'ри әзбәрләмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: Б. Ваһаб-задә. «Илләр», «Јенә бир арзу галды».

10. Ә. һагвердијев. Гоча тарзән. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Ә. һагвердијевин XX әср Азәрбајчан нәс-ринин, хүсусилә дә Азәрбајчан реалист һекајә жанрынын ја-ранмасы вә инкишафында ролу һаггында мүәллимин сөзү. 2. Ә. һагвердијевин әң көркәмли һекајәләри вә «Гоча тарзән». 3. һекајәнин мөвзусу вә сүжет хәтти илә илк танышлыг. 4. һе-кајәнин охусу вә мазмуну илә танышлыг. 5. **Евә тапшырыг.** һекајәнин мазмуну үзрә план тутуб, һагыл өјрәнмәк.

Икинчи саат. 1. һекајәнин идеја вә бәдин хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдләрин коллектив иши. 2. Азәрбајчан мусиги-сини естетик тәсир күчү вә тәрбијәви әһәмијјәти. 3. Мүәл-лим вә шакирд проблеми. 4. Ә. һагвердијев портрет вә харак-

тер устасы кими. (Һекајәдән нүмунәләр әсасында). 5. **Евә тап-шырыг.** һекајәнин тәһлили: образларын сәчијјәси, сәнәткар-лыг хүсусијјәтләри.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: Н. Нәзәр-ли. «Үч дөврүн чанлы архиви».

11. М. Горки. Ушаглыг илләри. 3 саат.

Биринчи саат. 1. М. Горкинин «Сәһәр», «Шаһин нәгмә-си», вә с. һекајәләри барәдә шакирдләрин ашағы синифләрдә вә синифдәнхарич оху васитәси илә алдыглары мәлуматын тәкраны. 2. Горкинин һәјат вә јарадычылығы һаггында ша-кирдләрин мүвафиг мәлуматыны кеңишләндирмәк вә мөһкәм-ләтмәк. 3. М. Горкинин ушаглыг оилсилә әсәрләри вә онун әсас идејасы илә танышлыг. 4. «Ушаглыг» (1913) повести Ру-сијада ингилаби һәјатын јени мәрһәләјә дахил олдуғу әрәфә-синдә јазылмыш әсәр, автографик трилокијанын илк һиссәси кими. 5. Пешковун каширинләр аиләси (нәнә, баба вә аилә-нин бүтүн үзвләри) илә илк танышлығы. Бу аиләдә кечирдији күнләр. (Әсәрин биринчи һиссәсини охумағ). 6. **Евә тапшы-рыг.** Әсәрин биринчи парчасынын мазмунуну мәнимсәмәк.

Икинчи саат. 1. Әсәрин икинчи һиссәсинин мазмуну үзә-риндә иш. 2. Пешковун әсәрдәки баба, нәнә образлары һаг-гында тәәсүратлары. 3. Образларын сәчијјәси әтрафында мү-саһибәләр. 4. **Евә тапшырыг.** Әсәрин дәрликдә верилән һис-сәләрини бүтөвлүкдә охумағ вә мазмунуну мәнимсәмәк.

Үчүнчү саат. 1. Биринчи вә икинчи дәрә саатларында алы-нан мәлуматлар вә биликләр әсасында синифдә гәһрәманла-ры сәчијјәләндирмәк. 2. Мүсаһибә әсасында шакирдләрдән алынған биликләри јекунлашдырмағ вә тамамламағ. 3. Пеш-ковун изтираблы күнләри, ону әһатә едән мүһит вә јашадығы дөвр һаггында јазычынын бәдин үмумиләшдирмәләриндән чы-хан нәтичәләр барәдә шакирдләрин мүстәгил мүнасибәтләри мүәјјәнләшдирмәк. 4. **Евә тапшырыг.** 1) Әсәрин мазмунуну бүтөвлүкдә тәкран етмәк. 2) М. Горкинин хүсуси мүлкијјәтчи-лик вә мешшан мәфкурәсинин јаратдығы чиркинликләри һәм-чыламағ идејасынын тәблигиндә көркәмли бир сәнәткар кими өзүнә мәхсус јарадычылыг јолу кечмәси, бу әсәрин јаранды-ғы дөвр вә мүасир әһәмијјәти һаггында мүстәгил мүлаһизә јүрүтмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән М. Горкинин «Охумағ еһтирасы».

12. Р. Рза. Мән һансы бир... 2 саат.

Биринчи саат. 1. Р. Рза һаггында мұәллимин сөзү. 2. Әдәбијатда Ленин мөвзусу. 3. Р. Рзанын «Ленин» поемасы бу мөвзуда јазылан ән јахшы әсәрләрдән бири кими. 4. Поемадан верилән парчанын охусу. 5. Ше'рин бәдии мұгајисәләри үзәриндә иш. 6. **Евә тапшырыг.** Ше'ри ифадәли охумаг.

Икинчи саат. 1. Ше'рин мәтнн үзәриндә иш. 2. Шаирин бәдии үмүмиләшдирмәләри, ајры-ајры ихтисас саһибләри вә Ленин дүһасынын јүксәклијинин тәрәннүмү. 3. Әсәрин үмүмиләшдирдији бәдии фикир. 4. Ше'рин сијаси кәскинлији вә бәдии тә'сири һаггында шакирдләрлә коллектив иш. 5. **Евә тапшырыг.** Ше'ри әзбәр өјрәнмәк вә онун идеја-бәдии мәзијәтләрини изаһ етмәк.

13. Ч. Новруз. Ленин јени бир ерадыр. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Мүәллимин кириш сөзү: Ч. Новруз Азәрбајчан совет поезијасынын јени нәслинин исте'дадлы бир нүмајәндәсидир. 2. Ч. Новрузун поезијасы һаггында. 3. Ленинин ананын сон илләрдә јени вә мараглы әсәрләрлә зәнкинләшмәси. 2. Ше'рин охусу вә мәтнн үзәриндә иш. 3. **Евә тапшырыг.** Ше'рин ифадәли охусу.

Икинчи саат. 1. Ше'рин поетик хүсусијәтләри үзәриндә иш. 2. Ленин милјонларын рәһбәри вә хиласкарыдыр, — фикринин ше'рдә бәдии чәһәтдән нечә үмүмиләшдирилдијини шакирдләрин фәаллығы вә әсәр үзәриндә мүстәгил ишләри вә ситәсилә ајдынлашдырмаг. 3. **Евә тапшырыг.** Ше'ри әзбәрләмәк, әсәрин идеја вә бәдии хүсусијәтләрини изаһ етмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: М. Мүшфиг. «28 Апрель».

14. Ч. Чаббарлы. Фирузә. 3 саат.

Биринчи саат. 1. Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу һаггында мұәллимин сөзү: 1) ашагы синифләрдә алынан мә'луматы («Диларә» һекајәси илә әлагәдар) јада салмаг; 2) онун Азәрбајчан совет драматуркијасы тарихиндәки ролу, ше'р јарадычылығы, театр вә сәһнә фәалијәти һаггында мә'лумат вермәк, хүсусилә исә нәсри үзәриндә дајанмаг. 3) «Фирузә» һекајәсинин јаранма тарихи вә нәшри һаггында мә'лумат. Бу һекајәнин Ч. Чаббарлы јарадычылығында, еләчә дә Азәрбајчан со-

80

вет һекајәси тарихиндә јери илә шакирдләри таныш етмәк. 2. һекајәнин илк һиссәләринин охусу. 3. Лүгәт үзәриндә шакирдләрлә синифдә коллектив иш апармаг. 4. **Евә тапшырыг.** һекајәни бүтөвлүкдә охујуб мәзмунуну мәнимсәмәк.

Икинчи саат. 1. һекајәнин бәдии мәтнн үзәриндә коллектив иш апармаг. 2. Шакирдләрин фәал иштиракы илә һекајәнин планыны тутмаг. 3. һекајәни биринчи шәхсин дилиндән үчүнчү шәхсин дилинә чевириб нағыл етмәјин әһәмијјәтини вә фәјдасыны изаһ етмәк вә дәрсдә нүмунәсини вермәк. 4. Тутулмуш планы дәгигләшдирмәк. 5. **Евә тапшырыг.** План әсасында һекајәнин мәзмунуну нағыл етмәк.

Үчүнчү саат: 1. Ашагыдакы план әсасында һекајәнин идејасы вә сәнәткарлыг хүсусијәтләри үзәриндә иш апармаг: 1) Фирузәнин портрети; 2) Фирузәнин арзусу; 3) көһнә вә јени Бакынын мұгајисәли тәсвири; 4) һәјәтдә ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүурунда ингилаб. 2. **Евә тапшырыг.** Планын сонунчу маддәси үзәрә һекајәни тәһлил етмәк вә орада тәсвир олуна һадисәләри јашадыгыңыз јердә баш верән јениликләр, дәјишикликләрлә әлагәләндирмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: М. Чәләл. «Күлбәсләјән гыз».

15. С. Рүстәм. Азәрбајчана кәлин. 2 саат.

Биринчи саат. 1. С. Рүстәмин һәјәт вә јарадычылығы һаггында мұәллимин мә'луматы. 2. Ше'рин мұәллим вә шакирдләр тәрәфиндән охунмасы. 3. Ше'рин поетик хүсусијәтләри үзәриндә иш. 4. **Евә тапшырыг.** Ше'рин ифадәли охусу.

Икинчи саат. 1. Ше'р ифадәли охунур. 2. Мүсаһибә јолу илә ајры-ајры бәндләрин мә'насы шакирдләрин фәал иштиракы илә шәрһ олуна. 3. Ше'рдә Азәрбајчан халгынын бејнәлмиләлчилији, гонагпәрәстлији, доста садагәти, гуманизми вә с. бәдии јүксәклијә нечә галдырылдыгы нүмунәләрлә ајдынлашдырылыр. 4. **Евә тапшырыг.** Ше'ри әзбәр өјрәнмәк вә идеја-бәдии хүсусијәтләрини тәһлил етмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» сундан: С. Рүстәм. «Байрагымын алтында».

16. М. Ибраһимов. Азад. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Мүәллимин сөзү: 1) М. Ибраһимовун ашагы синифләрдә кечилән әсәрләриндән алынан биликләрин («Пәри хала вә Ленин», «Гырмызы галстук») јада салынма-

6. Спфарыш—1810

81

сы; 2) жазычынын һәјат вә җарадычылығы барәдә шакирдләрини мұвафиг мә'луматларынын кенншләндирилмәси вә тамамланмасы; 3) «Азад» һекајәсини мөвзусу вә җаранма тарихи; 4) М. Ибраһимовун бу мөвзуда җаздығы даһа башга әсәрләр һаггында мә'лумат. 2. һәкәјәдән бир парчанын мұәллим тәрәфиндән нүмунәви охусу. 3. һекајәнин галан һиссәләрини шакирдләрин фәал иштиракы илә охутмаг. 4. Шакирдләрин охуларыны җекуллашдырмаг, мазмунун нечә мәнимсәнилдијини мұәјјәнләшдирмәк. 5. **Евә тапшырыг.** һекајәнин мазмунуну нағыл етмәк. Чәтнин сөз вә ифадәләрн сечмәк вә мә'насыны мұстәгил өјрәнмәк.

Икинчи саат. 1. Мәтнин планыны тутмаг. 2. һекајәдәки гәһрәманларын характерини мұәјјәнләшдирмәк. (һекајәдән сечилән мұвафиг нүмунәләр әсасында). 3. Бәднин тәсвирләрлә характерләрн бир-бири илә әлағә вә вәһдәтинә диггәти чәлб етмәк. 4. Вәтәнә мәһәббәт, достлуг вә с. идејаларын мәһз һансы бәднин васитәләрлә үмумиләшдирилдијини ајдынлашдырмаг. 5. **Евә тапшырыг.** һекајәнин идеја вә бәднин хүсусијәтләрини өјрәнмәк. Гәһрәманлар вә бәднин һадисәләр һаггында мұстәгил фикир сөјләмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлава оху» һиссәсиндән: М. Ибраһимов, «Гартал гәфәсдә».

17. С. Вурғун. Ананын өјүдү. 1 саат.

1. Мұәллимни кириш сөзү: 1) С. Вурғунун һәјат вә җарадычылығы (шакирдләрн мұвафиг биликләринә: «Чејран», «Азәрбајчан», «Октјабр», «Гызыл шаһинләр» ше'рләрн илә әлағәдар), «Бөјүк Вәтән мұһарибәси әдәбијјатымыз» вә «С. Вурғун мұһарибә илләриндә» мөвзуларында лазыми анлајыш. 2) «Ананын өјүдү» ше'рини җарандығы тарихи шәраит. Аналарымыза хас олан жүксәк вә нәчиб әхлаги сифәтләрлә Вәтәнә мәһәббәт һиссәләрини поетик вәһдәти. 2. **Евә тапшырыг.** Ше'ри әзбәрләмәк, ана-огул мәһәббәтини, совет әскәрини мә'нави гүдрәти вә јенилмәзлијини үмумиләшдирән поетик тәсвир васитәләрнн өјрәнмәк.

18. С. Вурғун. Минкәчевир гәһрәманы. 1 саат.

1. Мұәллимни сөзү: 1) «Муған» поемасынын мөвзусу вә җаранма тарихи һаггында; 2) гуручулуг илләриндә фәдакарлыг көстәрән адамларымызын мә'нави аләмләрн. 2. «Минкә-

82

чевир гәһрәманы» парчасынын охунмасы: Совет техникасынын күчү. Сарваила танышлыг; онун «сеһркар машынларын дилләринә гулаг асмаг» бачарыгы. 3. Парчадакы иш просеси, әмәк фәдакарлығынын поетик ифадәси, әсәрн дили, тәсвир васитәләрн, шакирдләрн мұстәгил ишләрн. 4. Минкәчевир гәһрәманы илә танышлыг. 5. **Евә тапшырыг.** 1) бир һиссә әзбәр өјрәнмәк; 2) әсәрн гәһрәманыны сәчијјәләндирмәк.

19. С. Вурғун. Гәһрәманын әфәри. 1 саат.

1. «Он биринчи нәғмә»дән Минкәчевир гәһрәманы һаггында алынған биликләрн тәкрары. 2. һәмн биликләр әсасында шакирдләрн әмәк адамларынын иши вә мә'нави аләминн бәднин тәсвирләрн илә таныш етмәк. 3. «Гәһрәманын әфәри» (он дөрдүнчү нәғмә) һиссәсини охумаг. 4. Бу парчада мәдәнијјәт сарајынын бәднин тәсвиринә, диварлардан асылмыш гәһрәманларын дөјүш јолларына, ән башлычасы исә, бир-бири илә җарышан Сарван вә Манјаны совет адамларына хас олан нәчиб әхлаги сифәтләрнн диггәти чәлб етмәк. 5. Әсәрн мәтнн үзәриндә шакирдләрн мұстәгил ишләтмәк, онларн тарих фәнниндән алдыглары биликләрнн јада салмаг вә тәлим-тәрбијәви характерли мұсаһибәләр апармаг. 6. **Евә тапшырыг.** 1) бир парча әзбәр өјрәнмәк; 2) гәһрәманларын сәчијјәси һаггында охунан парча әсасында шифаһи иншалар һазырламаг.

20. С. Вурғун. Јени шәһәр. 1 саат.

1. Ше'ри ифадәли охумаг. 2. Ше'рин дили, бәднин тәсвир васитәләрн үзәриндә иш. 3. «Боздагын гојнунда» сүн'и дәннз җарадан, шәһәр салан, завод тикән совет адамларынын әли илә җарадылан харигәләрн тәсвирини верән мисраларын үмумиләшдирдији бәднин фикирләрә шаирнн һүсн-рәғбәтини мұәјјәнләшдирмәк. Бәднин тәсвир һаггында анлајыш. 4. Чыхарылан бәднин нәтичәләрн һәјатымызда баш верән күндәлик дәјишикликләрлә мұғажисә етмәк. 5. Мұәллимни С. Вурғун әсәрләрн үзәриндә апарылан ишләрн җекуллашдырмасы вә үмумиләшдирмәси. 6. **Евә тапшырыг.** Ше'ри әзбәрләмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлава оху» һиссәсиндән: С. Вурғун. «Партијамыздыр».

21. Ә. Вәлијев. Күлшән. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Ә. Вәлијевин һәјат јолу вә җарадычылығы вә әдәбијјатымызда әмәк адамларынын бәднин образы (хү-

сусилә дә «Муган» поемасындан верилән парчалардан шакирдларын алдылары биликләр эсасында) барәдә мүүллимин кириш сөзү. 2. Повестдән верилмиш парчанын биринчи һиссәсинин синифдә охунмасы вә мазмуну илә танышлыгы. 3. **Евә тапшырыг.** Повестдән верилмиш парчаны евдә бүтөвлүкдә охумаг вә мазмунуну мәнимсәмәк.

Икинчи саат. 1. Повестдән верилмиш парча үзрә шакирдларын мүстәгил ишләрини тәшкил етмәк: 1) эсәрин планыны туттурмаг; 2) Күлшән вә Ханпәри образларынын характерча бәдии жүксәклијә нечә галдырылдыгыны эсәрдән сечилән нүмунәләрлә ајдынлашдырмаг. 2. **Евә тапшырыг.** Эсәрдә јениликлә көһнәлијин бәдии мүгајисәсини тәһлил етмәк. Күлшән вә Ханпәри образларыны сәчијјәләндирмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: Н. Нүсәји-задә. «Чејранчөлүн сәһәри».

22. Н. Хәзри. Күнәшлә биркә. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Шаир һаггында мә'лумат. 2. Ше'рин охунмасы вә мазмуну илә танышлыгы. 3. Эсәрин поетик хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдларын мүстәгил ишләри. 4. **Евә тапшырыг.** Ше'ри ифадәли охумаг вә поетик хүсусијјәтләри барәдә синифдә алынән биликләри мөһкәмләтмәк.

Икинчи саат. 1. Шакирдларын «Муган», «Күлшән» кими эсәрләрдән алдыгы биликләрлә мүгајисәли шәкилдә ше'р үзрә эмәк адамларынын бәдии образлары һаггында тәрбијә мазмунлу сөһбәтләр апармаг. 2. Ше'рин поетик дәјәрини ајдынлашдырмаг. 3. **Евә тапшырыг:** 1) бир парча эзбәр; 2) ше'рин идејасы һаггында мүстәгил фикир сөјләмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: Ә. Садыг. «Совет адамы».

23. Г. Мусајев. Шимал күләји. 3 саат.

Биринчи саат. 1. «Шимал күләји» вә онун мүүллифи һаггында ашағы синифләрдә алынән биликләр эсасында мә'лумат. 2. Эсәрдән верилән парчанын биринчи һиссәсинин синифдә охунмасы вә мазмуну илә танышлыгы. 3. **Евә тапшырыг.** Охунмуш һиссәсин мазмуну эсасында евдә мүстәгил план тутмаг вә һәмин план үзрә эсәрин мазмунуну нағыл өјрәнмәк.

Икинчи саат. 1. Евдә тутулан план үзрә мазмунун мәнимсәнилдијини јохламаг. 2. Эсәрдән верилән нөвбәти парчада

һадисәларын бәдии инкишафыны изләмәк. 3. Бу һиссәни синифдә охутмаг вә мазмуну илә шакирдләри таныш етмәк. 4. **Евә тапшырыг:** 1) эсәрдән дәрсликдә верилән һиссәни бүтөвлүкдә евдә охумаг, 2) охунмуш һиссәларын мүстәгил планыны тутмаг.

Үчүнчү саат. 1. Романдан верилмиш бүтүн парчанын мазмуну үзрә мүсаһибә апармаг. 2. Мазмунун мәнимсәнилдијини мүәјјәнләшдирмәк. 3. Бәдии мәтндән сечилән нүмунәләр эсасында тәсвир олуна һадисәларын инкишафыны вә гәһрәманларын характерләрини үзә чыхармаг, бу барәдә шакирдларын мүстәгил мүлаһизәләрини өјрәнмәк. 3. **Евә тапшырыг.** Азәрбајчанда Совет һакимийјәти уғрунда кедән мүбаризәларын эсәрдә бәдии тәсвирини, бу мүбаризәләрә рәһбәрлији вә гәһрәманларын характерини сәчијјәләндирмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әлавә оху» һиссәсиндән: М. Чәләл. «Шәфәгдән галханлар». Ә. Чәмил. «Вахтында кәлмишик».

24. Б. Полевој. Әсил инсан һаггында повест. 5 саат.

Биринчи, икинчи вә үчүнчү саатлар: 1. Мүүллимин сөзү: Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатымыз, мүһарибә мөвзусунда јарадылан ән көзәл эсәрләримиз вә бу эсәрләр ичәрининдә Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест»инин јерн. 2. Эсәрдән мүәјјәнләшдирилмиш парчаларын синифдә охунмасы. 3. Охунмуш һиссәләр үзәриндә синифдә вә синифдәнхарич мүстәгил ишләр. 4. Эсәрин бүтөв мазмунунун мәнимсәдилмәси. 5. Совет адамларынын вәтәнпәрвәрлији, һуманизми, гајғыкешлији, мөһкәм ирадәси вә с. әхлаги сифәтләринин повестдә бәдии тәсвирини үзәриндә тәрбијәви характерли мүсаһибәләр. 6. Мересејевин шәхсиндә совет адамларынын чәсурлуғу, әфсанәви гәһрәманлыгы вә сарсылмаз ирадәсиндән бәһс олуна парчалар һаггында шакирдларын мүстәгил мүлаһизәләри вә с.

Дөрд вә бешинчи саатлар. 1. Дәрсликдә эсәрин идеја мазмуну вә сәнәткарлыгы мәзијјәтләри илә әлагәдар верилмиш суал вә тапшырыглар эсасында эсәрин гәһрәманы Мересејевни вә ону әһәтә едән адамлары сәчијјәләндирмәк. 2. Бу саһәдә алынән биликләри шакирдларын һәмин мөвзуда јазылан эсәрләр вә орадакы гәһрәманлардан алдылары мүвафиг биликләрлә мүгајисә етмәләринә вә әлагәләндирмәләринә наил олмаг.

Төвсија. Дәрслијин «Әлава оху» һиссәсиндән: И. Шыхлы. «Консерв гутусу».

25. И. Гасымов, И. Сејидбәјли. Узаг сәһилләрдә. 3 саат.

Биринчи саат. 1. Мүәллимин сөзү: 1) Совет Интифагы Гәһрәманы Мейди һүсејизадә һаггында шакирдләрини мұвафиг мәләуматларыны мұсаһибә јолу илә јада салмаг. (Бу мәгсәдлә ашагы синифләрдә верилән мәләуматлара, «Узаг сәһилләрдә» кино-фильмидән, гәһрәмани Бақыда гојулан абидәдән вә с. алынан тәссүратлара истинад етмәк фәјдаалыдыр). 2. Повестдән верилән парчадан бир һиссәни охумаг вә бәдии мәти үзәриндә шакирдләрдә коллектив иш апармаг. 3. **Евә тапшырыг.** Әсәрин синифдә охунмајан һиссәләрини мұстәғил охумаг вә үмуми мәзмунла танышлыг.

Икинчи саат. 1. Повестдән верилән парчалар үзәриндә шакирдләрини мұстәғил ишләрини тәшкили (мұвафиг тапшырыглар үзрә әсәрин әсас гәһрәманыларыны сәчијәләндирән нүмунәви парчалар сечмәк вә оылары тәһлил етмәк, һадисәләрини ишкишаф хәтгини иләмәк, охунмуш парчаларын планыны тутмаг вә с.). 2. **Евә тапшырыг.** Әсәрин идеја мәзмунуну өјрәнмәк.

Үчүнчү саат. 1. Повестин идејасыны вә гәһрәманыларыны сәчијәләндирмәк, тәрбијәви әһәмијјәтини гијмәтләндирмәк. 2. Алынан биликләри бу мөвзуда јазылышы вә шакирдләрдә таныш олан башга әсәрләрдә әлағаләндирмәк. 3. Әсәрдәки мұсбәт вә мәнфи образлары мұгајисәли тәһлил етмәк вә оылар һаггында шәхси мұлаһизә сөјләмәк. 4. **Евә тапшырыг.** Мейди һүсејизадә вә оуну дөјүш јолдашларынын нәчиб әхлаги сифәтләри мөвзуларында шифаһи ишәлар һазырламаг.

Төвсија. Дәрслијин «Әлава оху» һиссәсиндән: Е. Агајев. «Балача чекнет».

26. С. Рәһимов. Кәпәз. 2 саат.

Биринчи саат. 1. С. Рәһимовун јарадычылығы илә танышлыг мәгсәди илә мұаллим кириш сөзү сөјләјир. Өз фикирләрини «Кәпәз» әсәри илә әлағаләндирјир. 2. Әсәрин бир һиссәсини синифдә охунур. 3. Әсәрдәки тәбиәт тәсвирләри үзәриндә мұсаһибәләр апарылыр. 4. Бу тәсвирләрини әсәрдәки гәһрәманыларынын характери илә әлағаләндирилмәси барәдә шакирдләрини

мұстәғил мұлаһизәләри синифдә мұзакирә едилјир. 5. **Евә тапшырыг:** 1) әсәри бүтөвлүкдә мұстәғил охумаг; 2) мәзмуну һекајәдәки тәбиәт тәсвирләринә јахын бир тәрздә һағыл етмәк.

Икинчи саат. 1. һекајәнин идеја вә бәдии хүсусијјәтләри тәһлил олуноур. 2. Вәтәнимизин тәбии көзәлликләрини нечә дујуддугу вә севила-севила гәләмә алындыгы һаггында шакирдләр өз мұлаһизәләрини сөјләјирләр. 3. Көј көл вә Кәпәзини әфсанәви вә үрәкачан мәнзәрәләри шакирдләрини бәдии тәхәјјүлләрини нечә кешишләндирдији вә зәккиләшдирдији мұәјјәләшдирлир. (Бу ишдә шакирдләрини шәхси мұлаһизәләринә әсәсләнмаг да фәјдаалыдыр). 4. Әсәрин гәһрәманылары профессор Елшад вә Шаһини сурәтләри һаггында шакирдләр мұстәғил мұлаһизә јүрүдүрләр. 5. **Евә тапшырыг.** Азәрбајжан тәбиәти вә оуну «Кәпәз» үзәриндә тәсвири барәдә шакирдләр өз шәхси тәссүратларыны сөјләјирләр.

Төвсија. Дәрслијин «Әлава оху» һиссәсиндән: Күлһүсеји һүсејноғлу. «Гуручу» вә «Ана».

27. Илјас Әфәндијев. Дағлар архасында үч дост. 3 саат.

Биринчи саат. 1. И. Әфәндијев вә оуну јарадычылыг јолу һаггында мұаллим кириш сөзү. 2. И. Әфәндијевин мұасир мөвзуларда јаздыгы әсәрләрини әһәмијјәти. 3. «Дағлар архасында үч дост» романы һаггында мәләумат. 4. Романдан вериләнин парчанын биринчи һиссәси үзәриндә шакирдләрини мұстәғил иш. Әсәрин дили вә бәдии тәсвир васитәләри. Сәлимә вә Шаһларла илк танышылыг. 5. **Евә тапшырыг.** Синифдә охунмуш һәмийи һиссәнин мәзмунуну мәнимсәмәк вә оуну плаһлы шәкилдә шифаһи һағыл етмәк.

Икинчи саат. 1. Романын дәрсликдә верилән парчасында икинчи һиссә үзәриндә синифдә мұстәғил иш. Әсәрин дили вә бәдии тәсвир васитәләри. 2. һәмийи һиссәдә тәсвир олуған һадисәләрини тәблиг етдији фикирләр. 3. Бу һиссәдә тәсвир олуған гәһрәманылар. 4. **Евә тапшырыг.** Охунмуш парчанын мәзмунуну өјрәнмәк, гәһрәманылары сәчијәләндирән нүмунәви парчалар сечмәк.

Үчүнчү саат. 1. Романдан верилән парчанын үчүнчү һиссәси үзәриндә иш. 2. Дәрсликдә верилән парчанын бүтөвлүкдә мәзмуну. 3. Әсәрдә тәсвир олуған халғлар достлугу идеја-

сы барədə шакирдләрлә мүсаһибә. Һајк, Чыраг даји вә башга гәһрәманларын мә'нәви аләмләринин нүмунә кими тәблиги.

4. **Евә тапшырыг.** «Даглар архасында үч дост» әсәриндән верилмиш парчаларын мәзмуну әсасында әсәрин әсас гәһрәманларын сәчијјәләндирмәк. Романда тәблиг олуна халглар достлугу идејасыны гижмәтләндирмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әләвә оху» һиссәсиндән: О. Сарывәдди. «Күрчүстан торпагында».

28. М. һүсејн. Һопһоп. 2 саат.

Биринчи саат. 1. Мүәллимин кириш сөзү: 1) М. Һүсејнин јарадычылыг јолу; 2) тарихи мөвзулар мүнәсибәти; 3) «Комиссар» повести; 4) М. Ә. Сабир вә фәһлә һәјаты; 5) М. Ә. Сабирин һәјатынын Бақы дөврү, мүәллимлији; 6) М. Ә. Сабир бәдии әдәбијјатда; 7) шаирин кизли имзалары. 2. «Һопһоп» һекајәсинин охунмасы. 3. Әсәрдәки тарихи шәхсијјәт, јер адларына шәрһ вермәк. 4. **Евә тапшырыг.** һекајәнин мәзмунуну мәнимсәмәк.

Икинчи саат. 1. һекајәнин мәтнин үзәриндә иш. 2. М. Әзизбәјов тарихи шәхсијјәт вә бәдии образ кими. 3. «Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби мөвгеји үзәриндә мүсаһибә. 4. Ингилаби һәрәкат вә фәһлә һәрәкаты, фәһләләрдә тәһсилә мараг. 5. М. Ә. Сабирин мүәллимлик мәнәрәти вә нүфузу. 6. Рус јазычылары вә рус дили һаггында мүләһизәләрин тарихи вә мүәсир әһәмијјәти. 7. «Рус дилини билмәјән адам, бөјүк вә зәнкин бир хәзинәнин ачарыны итирмиш кимидир», «Башда о бөјүкдүр (Сәһһәт—Ч. Ә.), јашда мән» вә с. ифадәләр үзәриндә шакирдләрлә тәрбијәви характерли сөһбәтләр апармаг. 8. **Евә тапшырыг.** һекајәнин идеја истигамәтинин гижмәтләндирмәк.

Төвсијә. Дәрслијин «Әләвә оху» һиссәсиндән: М. Һүсејн «Кәрәм әфсанәси».

МҮТӘФӘККИР ШАИР

Нәчәф НӘЧӘФОВ

Азәрбајчан Мүәллимләрә Тәҗвизләшдирмә
Институтунун әмәкдашы

Орта мәктәбин әдәбијјат курсунда классик шаирләрин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси просесиндә әдәби тәңгиди материаллардан истифадәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, мүәллимләримиз классик әдәбијјатын тәдрисн заманы бир сыра чәтиликләрдә растлашыр. Буну нәзәрә аларат әдәбијјат мүәллимләримизә көмәк мөгсәди илә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәси Сејид Имадәддин Нәсими һаггында данышмагы ләзым билдик.

Азәрбајчан әдәби тәңгидиндә өзүнәмәхсус јер тутан шәхсијјәтләрдән бири Ф. Көчәрлидир. Онуи «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» китаблары вә бир сыра мөгәләләриндә классик шаирләримиз һаггында кениш мә'лумат верилмишдир. Лакин һансы сәбәбдәнсә Көчәрли Нәсими һаггында чох аз мә'лумата малик олмуш, өзүгүн мәшһур китабында исә Ширванлы Нәсими һаггында тәк бир чүмлә вә бир шәрһдән башга һеч нә јазмамышдыр. 1923-чү илә гәдәр Азәрбајчанда нәшр олуимуш китаблар вә журналларда да Нәсими һаггында һеч нә дејилмәмишдир.

Илк дәфә Нәсими һаггында әтрафлы мә'лумата Салман Мумтазын әсәрләриндә раст кәлирик.

Јахын Шәрг вә Азәрбајчан ичтиман фикир тарихиндә бөјүк рол ојнамыш Нәсиминин өјрәнилмәси көркәмли әдәбијјатшүнае Салман Мумтазын (1884—1941) тәдқиғатчылыг фәалијјәтиндә хүсуси јер тутур. Белә ки, онун Азәрбајчан вә дикәр Јахын Шәрг халгларынын классик ирсинин мүхтәлиф мәсәләләриндән бәһе едән јазыларында Нәсиминин ады тез-тез чәки-

лир, онун адабијат тарихиндеки мөвгөсүнө анд дөјөрлү мула-
һизэлэр ирәли сүрүлүр. Салман Мүмтаз Нәсимини «Адабијат-
тымизда чан вә дил илә чалышан, өз халгыны лазымынча
таныжан вә һәјәчанлы ше'рләри илә өз халгынын руһуну һә-
јәчана кәтирән» шаирләрдән һесап едирди. Она көрә дә, Ва-
гифдән башлајараг Нәсимијә доғру ирәлиләмәји вә ејни за-
манда Нәсимидә дә дајанмајараг ондан габаг кәлмиш вә биз-
ним үчүн јадикарлар гојуб кедән устаклары тапмагы, онлары
тәдгиг етмәји зарури билирди.

Салман Мүмтазын архивиндәки бә'зи гејдләр онун Нәси-
мидән дөнә-дөнә бәһс етдијини, һәтта шаир һаггында 6 мәгала
јазмаг фикриндә олдуғуну ашкара чыхарыр. Ејни заманда
о, тәртиб етмәк истадији антолокијаја да Нәсимини ше'рлә-
рини дахил етмәји нәзәрдә тутмушдур. («Маариф вә мәдәниј-
јәт», 1923, № 1).

Өзүндән әввәлки тәзкирәчиләрин, тәдгигатчыларын әсәр-
ләри илә таныш олан С. Мүмтаз бөјүк шаирин һәјәти, шәхсиј-
јәти, јарадычылығы һаггында кешиш мә'лумат топламыш вә
буңлары өз мәгаләсиндә јыгчам шәкилдә охучуларга чатдыр-
мышдыр.

Бир чох мәнбаләри арашдыран Салман Мүмтаз мүәјјән
етмишдир ки, Нәсими халгымызын ән бөјүк шаирләриндәв
олуб, Азәрбајчанда анадан олмушдур.

Салман Мүмтаз Нәсими илә гардашы Шаһ Хәндан ара-
сында јарадычылыг әлағәләринин олдуғуну да гејд едирди.
Нәсимини тәдгиги илә мәшғул олан көркәмли алимләримиз
дә Шаһ Хәнданын Нәсимини гардашы олдуғуну тәсдиг ет-
мишләр.

Салман Мүмтаз Нәсимини һүруфиләрлә әлағәсиндән ке-
шиш бәһс етмишдир. һүруфилик һаггында исә јалныз ашағы-
дакы мә'луматы јазмышдыр: «Бүтүн һүруфи мәсләкиндә ола-
лар аллаһын шаһ Фәзлуллаһ һүруфи шәклиндә тәчәлли етди-
јинә инанараг гајыл олан инсанлардыр вә бу е'тигадда булу-
нанларга һүруфи мәсләки... дејирләр». һалбуки С. М. Гәниза-
дәнин «Идарәјә мәктуб» адлы мәгаләсиндә¹ дејилди ки,
охучуларын һүруфилик һаггында әтрафлы изаһата ештијачы
вардыр. Еһтимал ки, С. Мүмтаз һүруфилик һаггында даһа дө-
рин мә'лумата малик олмадығындан бу мәсәләнин үстүндәв
сүкутла кечмишдир. Бу да тәбиидир. Академик М. Арифин

1. «Маариф вә мәдәнијјәт», 1923, № 2.

дедији кими, «Орта әсрләр адабијатында дини-фәлсәфи чә-
рәјанларын думанлы маһијјәти бүтүн елми дүрүстлүјү вә дә-
гиглији илә өјрәнилмәдијиндән адабијатшүнасларын иши
хејли чәтинләшир... Белә чәтинликләр Нәсими вә Фүзули ки-
ми шаирләрин јарадычылығыны тәдгиг едәркән даһа артыг
бир шәкилдә мејдана чыхыр»¹.

Салман Мүмтаз јазырды ки, Нәсими һүруфи Фәзлуллаһа
шакирд олмуш вә бу мүнәсибәтлә дә күнјәсини Әбүлфәзл
гојмушдур. һеч тәсадүфи дејилди ки, Нәсими түркчә, фарс-
чә вә әрәбчә јазмыш олдуғу ше'рләриндә Шаһ Фәзлуллаһа
мәдһү сәна едәрәк исмини һәр заман һөрмәтлә јад етмишдир.
Һәтта о, устак вә мүршиди Шејх Фәзлуллаһын гәтл вә һич-
ранына шикајәт вә матәмли ше'рләр дә јазмышдыр.

Јухарыда көстәрмишдик ки, бә'зи тәзкирәчиләр Нәсими-
нин тәхәллүсүнү Нәсим адлы наһијјәдә анадан олдуғу илә
әлағәләндирирдиләр. Шәргдә Нәсими тәхәллүсү илә јазан
башга шаирләр дә олмушдур. Онлардан бирини Нәсими
гәрјәсиндә анадан олмасы еһтималы да вардыр. Бөјүк шаир
Нәсимини тәхәллүсү исә өз мүәллими Нәсимини тәхәллүсү
илә әлағәдардыр. Тәзкирәчиләри вә Нәсими ше'рләрини
арашдыран Салман Мүмтаз да бу фикирдә олмушдур.

Салман Мүмтаз онун доғма јурду Азәрбајчандан кетмә
сәбәбләрини дә көстәрирди. Шаирин јашадығы дөвр Азәр-
бајчанда Әмир Тејмур, Шаһрух Мирзә вә Мираншаһын һөкм-
ранлыг илләринә тәсадүф едир. Еһтимал ки, Нәсими бу
һөкмдарларын һәр үчүнү көрмүшдур. Мираншаһдан мәмну
галмадығы үчүн вәтәнини тәрк едәрәк һүруфи-мәзһәбини
тәрвич үчүн сәјаһәтә чыхмышды². һәләб шәһәриндә Нәси-
минин башына кәлән фачиә дә бу заман баш вермишди.

Сон тәдгигатлар көстәрир ки, Нәсимини өлүмү һаггында
«Кәнз-әз-зәһәб» («Гызыл хәзинәси»), «Гамус-әл-ә'лам»
(«Мәшһур шәхсијјәтләр енциклопедијасы»), «Тарих һәләб-әш
Шәһбани» («Һәләб шәһәрини тарихи») китабларында гиј-
мәтли мә'луматлар вардыр³. Сөз јох ки, буңлар нәсимишүнаслы-
гыда бөјүк рол ойнајачагдыр. С. Мүмтазын исә буңларла
таныш олуб-олмадығы һаггында әлиминдә һеч бир дәлил

¹ М. Ариф. «Октјабр вә адабијатшүнаслыг», «Азәрбајчан»,
1967, № 10, сәһ. 187.

² «Нәсими», 1926, сәһ. 5.

³ А. Бабајев, һ. Нағыоғлу. «Һәләбдән мәктуб», «Ада-
бијат вә инчәсәнәт» гәзети, 2 мај 1970-чи ил.

јохдур. Анчаг онун Азербайжан мѣтбуатында охучулар вердији илк мѣлумат сонракы тѣдигатчылар тѣрѣфиндѣн тѣкзиб едилмѣмишдир.

Салман Мумтаза кѣрѣ, бу фачиѣ ницри 820-чи илдѣ Һѣлѣб шѣһѣриндѣ «ваге олмуш вѣ шаир орада мѣдфундур».

Сон вахтлар халг шаири Рѣсул Рзанын Нѣсиминин Һѣлѣб шѣһѣриндѣ олан гѣбри һагтындакы ѣтрафлы мѣлуматы С. Мумтазын һаглы олдуғуну тѣсдиг етди. Инди елм алѣминѣ С. Мумтазын һаглы олдуғуну тѣсдиг етди. Инди елм алѣминѣ нѣ мѣлумдур ки, шаирин гѣбри Һѣлѣбин гѣдим «Исманлијѣ» адлы јериндѣдир ки, 910-чу ницри илиндѣ Султан Гансува ѣл-Гури онун гѣбрини тикдирмишдир.

Салман Мумтаз Нѣсими јарадычылыгына јуксѣк гијмѣт верирди: «Нѣсими, Һѣгигѣтѣн заманын ѣн мугтѣдир вѣ ѣн мѣшһур шаири олмуш, ѣски тѣзкирѣнѣвислѣр ондан бѣһѣ етмѣдѣн кечмирлѣр. Шѣрг алѣминдѣ ону танымајан надирдир». Мумтаз јазырды ки, Нѣсими «Шѣргин бир чох чѣһѣтлѣриндѣ», о чумлѣдѣн Һиндистанда, Түркүстанда, ѣфғаныстанда, тѣкѣ-түркмѣн улусларында, Јамут-кѣкклан еллѣриндѣ мѣшһурдур. О, «үч дилдѣ үч диваны олан» Нѣсиминин һазырда мѣвчуд олан диваныны бѣјүк шаирлѣримиз Һѣсѣноғлу вѣ Газн Бүрһанѣддиндѣн сонра Азербайжанда ана дилиндѣ јарадылан үчүничү диван һесаб едирди.

Нѣсиминин дѣрин тѣсир түввѣсинѣ малик олан поезијасындан Азербайжанын ѣн кѣркѣмли сѣз усталары, Јахын Шѣргин мѣшһур шаирлѣри истифадѣ етмишлѣр. Нѣсими дивани бир чох шаирлѣр үчүн бѣдии ѣрнѣк олмушдур. Салман Мумтазын дедији кими, Нѣсими гочаман бир диван јарадыб мејдана гојмушдур ки, ондан сонра кѣлѣн бѣзи шаирлѣр узун мүдѣт ону тѣглид етмишлѣр.

Салман Мумтаз ѣз фикирлѣрини ѣлѣби нумунѣлѣрдѣ ѣсасландырды. Шифаһи халг јарадычылыгынын ѣн надир инчилѣриндѣн һесаб олунан бајатыларымызда да шаирин фачиѣли тѣлѣјинѣ ачыјан халгын ону јад етдији, ѣз гүдрѣтли шаиринин хатирѣсини ѣзиз тутдуғу кѣрүнмѣкдѣдир:

Кѣзѣллик сѣј илѣндир,
Шаһмар да сѣј иландыр.
Нѣсимитѣк јолунда
Бу ашыг сојуландыр.

Азербайжан классик ѣдѣбијјатында да Нѣсиминин ады һѣрмѣтлѣ чѣкилмиш, дѣрин мѣналы, бѣдии кѣјфијјѣтли ше'р-

лѣри јуксѣк гијмѣтлѣндирилмишдир. Лакин нѣдѣнсѣ Салман Мумтаз ѣз мѣгалѣсиндѣ бу мѣсѣлѣјѣ тохунмамышдыр. «Нѣсими» китабынын (1926) мугѣддимѣсинѣ исѣ Шаһ Исмајыл Хѣтаинин ѣз устадына дѣрин мѣһѣббѣтини ифадѣ едѣн парчаны нумунѣ кѣтирмишдир.

Салман Мумтаз «Түркмѣн шаирлѣри» мѣгалѣсиндѣ Мѣһтумгулу илѣ Дурды Шејхин ѣсѣрлѣриндѣ Нѣсиминин ады чѣкилѣн бѣндлѣри мѣгалѣсинѣ дахил етмишдир.

Салман Мумтаз Гызыл су (Красноводск) халг шаирлѣринѣ мѣхсус олан ше'рлѣрдѣ дѣ Нѣсиминин адынын чѣкилдијини јазырды:

Нѣсимини дабанындан сојдулар,
Саман тыгыб дарвазада гојдулар
Једди күндѣн һаглыгыны дујдулар...

С. Мумтаз Нѣсиминин бѣдаһѣтѣн ше'рлѣр сѣјлѣдијини дѣ гејд едирди.

Нѣсиминин гѣзѣллѣриндѣн нумунѣлѣр кѣтирѣн муглѣлиф бу сѣзлѣрин ѣһалинин јанында «гајѣт дѣјѣрли», «дүрлү-дүрлү кѣламлар» олдуғуну кѣстѣрир вѣ ѣз фикрини белѣ јекунлашдырды:

«Нѣсиминин гѣзѣллѣри дѣ чох кѣзѣл мѣнидардыр. Тѣхминѣн бѣш јүз ѣлли ил бундан ѣгдѣм сѣјлѣмиш олдуғу гѣзѣллѣри бу күн белѣ јенѣ јени вѣ парлатдыр».

Мумтаз классиклѣрин, о чумлѣдѣн Нѣсиминин јарадычылыгынын ѣјрѣнилмѣсинѣ бѣјүк ѣһѣмијјѣти олан ѣдѣби һадисѣ кими бахырды.

С. Мумтаз Нѣсимини ѣз халгына даһа јахшы танытмаг үчүн онун диванынын тѣб вѣ нѣшрини тѣвсијѣ едирди. Аз сонра, 1926-чы илдѣ С. Мумтазын тѣртиби вѣ мугѣддимѣси илѣ «Сѣјид Имадѣддин Нѣсими» китабы чап олунду. Бу диван Нѣсиминин Истамбулда нѣшр олунмуш диванларынын бир сыра нѣгсанларыны тѣкрар етсѣ дѣ, ѣз мукѣммѣллији, мѣтилѣрин долғунлуғу вѣ тамамлыгы етибары илѣ онлардан хѣјли фѣрглѣнир.

1. «Маариф вѣ мѣдѣнијјѣт», 1923. № 8—9.

IX СИНИФДӘ ӘДӘБИЈАТЫН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ БӘДИИ ИЛЛҮСТРАСИЈАЛАРДАН ИСТИФАДӘҖӘ ДАИР

Ариф ИБРАҺИМОВ

Нәсимн районундакы 44 нөмрәли орта
мәктәбин әдәбијат мұәллими.

Сон илләрдә тәдрис филмләри аҗры-аҗры фәнләрин тәдри-
си просесиндә мұәллимләрин истифада етдији күтләви әјани
вәсант нүмунәси кими мәктәбләримизин һәјатына мөһкәм да-
хил олмаға башламышдыр. Мәктәбләрдә дәрсләрин әксәриј-
јәтини Үмумиттифаг тәдрис филмләри студиясынын вә онун
филиалларынын истеһсал етдији тәдрис филмләринин көмәји
илә кечмәк мүмкүндүр.

Әдәбијатдан истифада олуначаг әјани васитәләр ичәри-
синдә һазыркы дөврдә кениш јајыланы бәди әсәрләрә чәкил-
миш иллүстрасијалардыр. Бу иллүстрасијалардан дәрсдә исти-
фадаәҖә аҗрылмыш вахт, иш методу, мұсаһибәнин һансы
анында ондан истифада, иллүстрасијанын тәһлилиндә истифа-
да олуначаг суаллар мәшғәләнин мөвзусундан, өјрәниләчәк
әдәби материалын хұсусијјәтиндән, сечилмиш иллүстрасија-
нын характериндән, мұәллимин гаршыја гојдуғу методик мағ-
сәддән вә шакирдләрин иллүстрасијасынын гаврама һазырлы-
ғындан, онларын үмуми инкишафындан чох асылыдыр.

Мұәллим бәди әсәрләрә чәкилмиш иллүстратив матери-
алы сечәркән, һәммин материалын әдәби әсәрин мәзмунуну,
идејасыны нә дәрәчәдә дәгиг вә дүзкүн ача биләчәјини әввәл-
чәдән мұәјјән етмәлидир. Ејни заманда, мұәллим чалышма-
лыдыр ки, сечдији иллүстратив материал бәди әсәрләрин аҗ-
дылашмасына, сурәтләрин чизкиләринин тамамилә ачылма-
сына вә әсәрләрин тамамланмасына хидмәт етсин.

Орта мәктәбин әдәбијат дәрсләриндә иллүстратив матери-
аллардан истифада бу күн белә өз әһәмијјәтини торујуб
сахлајыр. Бәзиләри белә күман едирдиләр ки, техниканын, хұ-
сусилә кино вә телевизијанын тәдбири илә әлағәдар оларат

бу зәрурәт кет-кедә силлиниб арадан көтүрүләчәкдир. Тәчрү-
бә бу фәрзијјәнин дүзкүн олмадығыны сүбут едир. Чүнки тәд-
рис филминин вә телевизија верилишиния мұәјјән сәһнәлә-
рини дајандырыб тәһлил апармаг мүмкүн дејилдир. Һәр ики
һал мұасир техниканын имканлары харичиндәдир. Буна көрә
дә мәктәбләримиздә әдәбијат дәрсләринин тәдриси просеси-
дә иллүстратив материаллардан истифада етмәк чох әһәмиј-
јәтлидир. Лакин ондан истифадаһини јени мәрһәләси—эпи-
филм мәрһәләси башланмышдыр. Әввәлләр иллүстратив ма-
териалы шакирдләр гаршысында нүмајиш етдирмәк үчүн ону
башта ири кағызга көчүртдүрмәк лазым кәлирди. Бу исе чох
вахт апарыр, чох вахт тәчрүбәли рәссама о гәдәр дә јахшы
тәкрат етмәјән шакирдин сәһви үзүндән әдәби әсәрин маһиј-
јәтинин ачылмасында долашығылыг јарадыр. Инди исе китаба
чәкилмиш иллүстрасијаны епидиаскоп васитәси илә экрана
вериб онун үзәриндә истәнвилән гәдәр тәһлил апармаға имкан
вардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, русча педагожи вә методики
әсәрләрдә әдәбијат дәрсләриндә иллүстрасијалардан исти-
фадаәҖә даир марағлы тәдгигатлар вардыр. Бу тәдгигатлар
вә габагчыл иш тәчрүбәси 1966-чы илдә «Просвещение» нәш-
ријјаты тәрәфиндән Л. Б. Чунихиванын редакторлуғу илә чәп
олунан «Наглядные пособия по литературе в старших клас-
сах средней школы» китабында әтрафлы шәрһ олунмушдур.
Бурда Н. В. Гогол, А. С. Пушкин, А. С. Грибоједов, М. Ј.
Лермонтовун вә башгаларынын јарадычылығынын тәдрисин-
дә бәди иллүстрасијалардан истифада хұсусилә кениш шәрһ
олунмушдур. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәр-
бајчан рәссамлыг сәнәтинин нүмунәләри әсасында јазылмыш
вә әдәбијатымызын тәдриси үчүн лазымлы олан белә бир
китабын нәшринә бөјүк еһтијач вардыр.

Орта мәктәбин 9-чу синфиндә әдәбијатымызын бөјүк
нүмајәндәләри олан М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә
М. Ә. Сабир јарадычылығы тәдрис олунур. Ејни заманда, бу
сәнәткарларын әсәрләринә чәкилмиш һәм бәди, һәм дә са-
тирик иллүстрасијалар кифәјәт гәдәрдир. Мән 9-чу синфдә
әдәбијатын тәдриси просесиндә М. Ф. Ахундовун, Н. Б.
Гоголун, Ч. Мәммәдгулузадәһини вә М. Ә. Сабирин јарады-
чылығыны кечәркән һәммин иллүстрасија материалларын-
дан кениш истифада едирәм.

Азәрбајчанын бөјүк драматург, философ вә әдиби М. Ф.
Ахундовун һәјат вә јарадычылығыны өјрәдәркән, онун рус

Даһа сонра «Муров», «Оһан жүзбашы», «Хәлил жүзбашы» вә «Кәрәмәли» иллүстрасијаларыны да нүмајиш етдириб характерләрин ачылмасына шәраит јарадырам. Кәрәмәли сурәтини һәртәрәфли ачмағ үчүн рәссамын истифадә етдијә васитәләри гејд едирәм. Бәј-хан зүлмүндән јахаларыны суртардыгдан сонра әлиндә һеч бир торпағы вә сәрмајәси олмајан кәрәмәлиләрин дүшмүш олдуғу ачыначағлы вәзијәтин әсас сәбәбини шакирдләрә дәриндән баша салырам. Иллүстрасијада Кәрәмәлинин әјин-башынын, чустунун чырығ олмасыны, ајағынын чорабсызлығыны һачы Гаранын хәсилији илә әлагәләндирирәм.

Нәтичә оларағ шакирдләр көрүрләр ки, өлмәз драматургумуз М. Ф. Ахундовун персонажлары өзләринин икинчи һәјәтыны И. Нәчәфгулунын иллүстрасијаларында тапмышлар. Нәчәфгулунын көркәмли сәнәткарымыз Ә. Әзимзадәнин рәссамлығ мәктәбинә мәнсуб олмасыны әјани сурәтдә дәрк етдирмәк мәгсәдилә, јери кәлдикчә Әзимзадәнин М. Ф. Ахундов комедијаларына чәкмиш олдуғу иллүстрасијалардакы охшар чәһәтләри нүмајиш етдирирәм.

Көрүндүјү кими, техники васитәләрин көмәји илә иллүстрасијаларын көстәрилмәси мүәјјән сүжет јарадыр. Елми-методик әдәбијәтдә белә мүддәтли кадр нүмајиши епифилм адланыр. Кино-филмләрдән бунун фәрги кадрларын истәниләгәдәр экранда ејни вәзијәтдә сахланылмағ имканында вә кадрын мүәллим вә шакирдләрин өз сәси илә мүшајәт едилә мәсиндәдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр иллүстрасијаја бахмағла, һабелә бәди әсәри бу чүр мүталнә етмәк јолу илә сәнәткарын вермәк истәдији фикри даһа јахшы дәрк едир, әсәрин дәринликләринә нүфуз етмәји бачарырлар.

Јекун дәрсиндә әсас јери мүәллим вә шакирдин «чанлы сөзүнә верирәм. Јекун дәрсләриндә дә иллүстрасијаларын нүмајишиндән истифадә едирәм. Әксәр һалларда јекун дәрсләрини кичик һәчмли иншалар јаздырмағла баша чатдырырам. Бу иншаларын мөвзусу ја шакирдләр, јахуд да мүәллим тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир. Белә вәзијәтдә «Һачы Гаранын әсәри үзрә тәхминән ашағыдакы мөвзуларда кичик һәчмли иншалар вермәк мәгсәдәүјгундур: «Һачы Гара дүкәндә», «Әсәрдә гадын сурәтләри», «Азәрбајчан бәјләри» вә с.

«ШЕЈДА» ПЈЕСИНИН ТӘДРИСИ

Мәммәдәли АБДУЛЛАЈЕВ

Ғазах шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијәт мүәллими

Програмда «Һүсејн Чавид» мөвзусунун тәдрисинә 6 саат вахт ајрылмышдыр. Мән ону ашағыдакы кими планлашдырырам.

1. Һ. Чавидин һәјәт вә јарадычылығы һағгында үмуми мә'лумат — 1 саат.

2. «Азәр» поемасындан (парчалар):
«Көмүр мәдәниндә» һиссәсинин охунушу вә тәһлили — 1 саат.

3. «Нил јаврусу» һиссәсинин охунушу вә тәһлили — 1 саат.

4. «Үсјан» парчасынын охунушу вә тәһлили — 1 саат.

5. «Шејда» пјесинин мәзmunунун өјрәдилмәси — 1 саат

6. Пјесин идеја-бәди тәһлили — 1 саат.

Көрүндүјү кими, «Шејда» пјесинин өјрәнилмәсинә 2 саат вахт ајрылмышдыр. (Пјес һағгында исә дәрсликдә материал јохдур). Биринчи дәрсә пјесин мөвзусу вә сүжет хәтти һағгында гыса кириш сөһбәти илә башлајырам.

Һ. Чавид «Шејда» пјесини 1916-чы илдә јазмышдыр. Лакин сонралар әсәр үзәриндә јенидән ишләмиш, хүсусән 1925-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш «Шејда» әсәринин сон һәбсхана сәһнәси феврал ингилабынын маһијәтинә ујғун оларағ дәјишдирилмишдир. Бурада чар һакимнәјәтинин деврилмәсиндән бәһс олунур.

Пјесин мөвзусу Бақыда мәтбәдә чалышан ишчиләрин, мүрәттибләрин вә зијалыларын фәчиәли һәјәтындән көтүрүлмүшдүр. Пјесин сүжети мәтбәә ишчиләри илә саһибкарлар арасындакы конфликт үзәриндә гурулмушдур.

Мәчид эфандија мөхсус олан мөтбөөдә иш шәраити ағыр вә дөзүлмәздир. Саһибкар гургушун тозу удан фәһләләрин јашајышы гајгысына галмыр. Мүрәттиб Јусиф 6 ил ишләдикдән сонра вәрәм хәстәлијинә тутулмуш вә ишдән говулмушдур. Мүаличә олунмаға вә јашамаға вәсанти јохдур. Бирчә күманы гардашы Гара Мусаја кәлир. Онун бу сон үмиди дә пуча чыхыр. Фәлакәт Гара Мусанын да башыны кәсдирир; сол әлини машин апарыр. Залым Мәчид эфәнди «тәк әлдән сәс чыхмаз» дејиб, Гара Мусаны да ишдән говур. О, тәк әллә дә олса ишләмәк, јашамаг, гардашыны мүаличә етдирмәк, аиләсини доландырмаг истәјир. Саһибкардан иш тәләб едир. Лакин рәдд чавабы алыр. Евини Киров гојур. Онун да сон һисәсини алыб икн ајдан сонра евдән көчмәси барәдә Мәчид эфәндидән көстәриш алыр. Гардашы вә оғлу тәләф олур, өзү исә сәркәрдан күчәләрә дүшүр, өзүнү «сәфилләр кралы», «сәрсәриләр султаны» адландырыр. Мәчид эфәндидән гисас алмаг үчүн фүрсәт арајыр.

Гара Мусанын вә Јусифин фачиәси онсуз да һәјатдан наразы олан мөтбөө ишчиләрини һәрәкәтә кәтирир. Онлар дәрк едирләр ки, бирләшиб ваһид бир гүввә јаратмасалар, саһибкарын амансыз өзбашыналығынын гаршысыны ала билмәјәчәкләр. Фәһләләрдә белә бир фикри јарадан Шејда олур. О, сәләдил мүрәттибләри саһибкара гаршы бирләшмәјә чағырыр. Онлары баша салыр ки, «бүтүн чаһаны бәсләјән, бүтүн ордулары силаһландыран, бүтүн сәрмајәдарлары — бүтүн саһибкарлары сәрсәмләдән, һәп шу ачиз сандығыныз әмәләләр, һәп о насырлы әлләрдир». Мәчид эфәндиләр исә «сизин ганынызы соруб сүмүрмәк истәјир; фәгәт сиздә дә һиммәт олмалы. әлдән кәлдији гәдәр кәндинизи мүдафиә етмәлисиниз, јохса иисаф, мәрһәмәт, хүлјалары илә сүрүнәчәк олсаныз, нәтичәдә зилләт вә сәфаләтдән башга бир шеј булмазсыныз. Бу күн Јусифлә Мусанын богазландығыны көрүб дә гојун сүрүсү кими сәјр едирсиниз. һалбуки јарын һәлиниз... шу ганлы, шу учурумлу кечиддән кечмәјә мөчбур олачагсыныз».

Шејда ийтибаһнамәләр јазыр, мүрәттибләрин тәтил һазырлығына көмәк едир. Ингилаби маршлар јазараг фәһләләри ингилаба сәләјир. Лакин онун бу ингилабчылығы узун сүрмүр. Маршин мәтнини әлә кечирән Мәчид эфәнди Шејданы, Јусифи вә Гара Мусаны ишдән говур. Шејда бәдбишләшир, мүәллифин или гәһрәманлары кими романтик хәјаллара гапылар. Розанын хәјали илә јашајыр. һәтта мүрәттибләрини

мај нүмајишиндә онларын арасында олмур. Әшрәфлә Розаны изләјир. Роза өлдүрүлдүкдән сонра исә онун хәјали илә сәһбәт едир. Гара Муса кими сәрсәри олур, Розанын гәбри үстүндән әл чәкмир. Орада да Мәчид эфәндини өлдүрән Гара Муса илә бирликдә һәбсә алыныб һәбсханая салыныр. Пјесин финалында биз Шејданы рәјалар әләминдә көрүрүк, кәһ да гара кејимли мәләк онун адындан әбәди нишан олмаг үчүн алмаз үзүјү Розанын бармағына тахыр. Шејда белә хүлјалар әләминдә әбәдилик һәјаты тәрк едир.

Фачиәнин финалы феврал ингилабынын галиб сәдасынын јајылдығы илә сона чатыр. Узагдан «Марселјоза»ны хатырладан ингилаб маршы ешидилди. Чаризмин мөғлуб олмасына һеч кәсдә шүбһә галмыр. Рауф севинчлә гәләбәни хәбәр верир. «Иштә ингилаб маршы, ингилаб нәғмәси! Оф, нәһәјәт, истибдәд һејкәли деврилди, Русија чарлығы мөһв олду, гара булудлар чәкилдди».

Бу изаһатдан сонра шакирдләрдә дәрин мараг ојатмаг үчүн пјесин үчүнчү пәрдәсиндә мөтбөө ишчиләрини нүмајишини тәсвир едән парчаны синифдә охујурам. Шакирдләр тәрәфиндән пјесин мүстәгил охусу вә мәзмунун өјрәвилмәси үчүн ашағыдакы план үзрә евдә чаваб јазмаларыны тапшырырам:

1. «Шејда» пјесинин мөвзусу.
2. Пјесин сүжет хәтти. Конфликтини мүәјјәнләшдирилмәси.
3. Јусиф вә Гара Мусанын фачиәси. Мәчид эфәндини дөзүлмәз зүлмү.
4. Мүрәттибләр арасында Шејданын тәшвиғат апармасы. Ишдән говулмасы.
5. Мөтбөө ишчиләрини нүмајиши. Онларын тәләбләри.
6. Розанын вә Мәчид эфәндини өлдүрүлмәси. Шејданын лаубалы һәјат кечирмәси.
7. һәбсхана сәһнәси. Шејданын өлүмү. Чаризмин деврилмә хәбәри.

Икинчи дәрә саатында шакирдләрин пјес үзрә һазырлығыны јохлајурам. Јазылар нәзәрдән кечирилди, бир нечәси охунур, мүзакирә едилди. Синфин мәннимсәмә дәрәчәсини јохламаг үчүн јекунлашдырычы суаллар верирәм:

1. Пјесин гыса сүжетини бир нечә чүмлә илә изаһ едип.
2. Мәчид эфәнди кимди? Онун зүлмкарлығыны нәдә көрүрсүнүз?

Мәчид эфәндијә мәхсус олан мәтбәдә иш шәранти ағыр вә дөзүлмәздир. Саһибкар гургушун тозу удан фәһләләрин јашајышы гајгысына галмыр. Мүрәттиб Јусиф 6 ил ишләдикдән сонра вәрәм хәстәлијинә тутулмуш вә ишдән говулмушдур. Мүәличә олулмаға вә јашамаға вәсаити јохдур. Бирчә куманы гардашы Гара Мусаја кәлир. Онун бу сон үмиди дә пуча чыхир. Фәлакәт Гара Мусанын да башыны кәсдирир; сол әлини машын апарыр. Залым Мәчид эфәнди «тәк әлдән сәс чыхмаз» дејиб, Гара Мусаны да ишдән говур. О, тәк әллә дә олса ишләмәк, јашамағ, гардашыны мүәличә етдирмәк, аиләсини доландырмағ истәјир. Саһибкардан иш тәләб едир. Лакин рәдд чавабы алыр. Евини киров гојур. Онун да сон һиссәсини алыб ики ајдан сонра евдән көчмәси барәдә Мәчид эфәндидән көстәриш алыр. Гардашы вә оглу тәләф олур, өзү исә сәркәрдән күчәләрә дүшүр, өзүнү «сәфилләр кралы», «сәрсәриләр султаны» адландырыр. Мәчид эфәндидән гисас алмағ үчүн фүрсәт арајыр.

Гара Мусанын вә Јусифин фачиәси онсуз да һәјатдан наразы олан мәтбәә ишчиләрини һәрәкәтә кәтирир. Онлар дәрк едирләр ки, бирләшиб ваһид бир гүввә јаратмасалар, саһибкарын амансыз өзбашыналығынын гаршысыны ала билмәјәчәкләр. Фәһләләрдә белә бир фикри јарадан Шејда олур. О, сәдәдил мүрәттибләри саһибкара гаршы бирләшмәјә чағырыр. Онлары баша салыр ки, «бүтүн чаһаны бәсләјән, бүтүн ордулары силаһландыран, бүтүн сәрмајәдарлары — бүтүн саһибкарлары сәрсәмләдән, һәп шу ачиз сандығыныз әмәләләр, һәп о насырлы әлләрди». Мәчид эфәндиләр исә «сизин ганынызы соруб сүмүрмәк истәјир; фәгәт сиздә дә һиммәт олмалы, әлдән кәлдији гәдәр кәндинизи мүдафиә етмәлисиниз, јохса инсаф, мәрһәмәт, хүлјалары илә сүрүнәчәк олсаныз, нәтичәдә зилләт вә сәфаләтдән башға бир шеј булмазсыныз. Бу күн Јусифлә Мусанын боғазландығыны көрүб дә гојун сүрүсү кими сәјр едирсиниз. Һалбуки јарин һәпиниз... шу ганлы, шу учурумлу кечиддән кечмәјә мачбур олачагсыныз».

Шејда интибаһнамәләр јазыр, мүрәттибләрин тәтил һазырлығына көмәк едир. Ингилаби маршлар јазарағ фәһләләри ингилаба сәләјир. Лакин онун бу ингилабчылығы узун сүрмүр. Маршын мәтнини әлә кечирән Мәчид эфәнди Шејданы, Јусифи вә Гара Мусаны ишдән говур. Шејда бәдбинләшир, мүәллифин илк гәһрәманлары кими романтик хәјаллара гапылыр. Розанын хәјалы илә јашајыр. Һәтта мүрәттибләрин

мај нүмајишиндә онларын арасында олмур. Әшрәфлә Розаны изләјир. Роза өлдүрүлдүкдән сонра исә онун хәјалы илә сәһбәт едир. Гара Муса кими сәрсәри олур, Розанын гәбри үстүндән әл чәкмир. Орада да Мәчид эфәндини өлдүрән Гара Муса илә бирликдә һәбсә алыныб һәбсханаја салыныр. Пјесин финалында биз Шејданы рәјалар аләминдә көрүрүк, каһ да гара кејимли мәләк онун адындан әбәди нишан олмағ үчүн алмаз үзүјү Розанын бармагына тахыр. Шејда белә хүлјалар аләминдә әбәдилик һәјаты тәрк едир.

Фачиәнин финалы феврал ингилабынын галиб сәдасынын јајылдығы илә сона чатыр. Узағдан «Марселјоза»ны хатырладан ингилаб маршы ешидилер. Чаризмин мәғлуб олмасына һеч кәсдә шүбһә галмыр. Рауф севинчлә гәләбәни хәбәр верир: «Иштә ингилаб маршы, ингилаб нәғмәси! Оф, нәһәјәт, истиблад һејкәли деврилди, Русија чарлығы мәнв олду, гара булудлар чәкилди».

Бу изаһатдан сонра шакирдләрдә дәрин марағ ојатмағ үчүн пјесин үчүнчү пәрдәсиндә мәтбәә ишчиләринин нүмајишини тәсвир едән парчаны синифдә охујурам. Шакирдләр тәрәфиндән пјесин мүстәгил охусу вә мәзмунун өјрәнилмәси үчүн ашагыдакы план үзрә евдә чаваб јазмаларыны тапшырырам:

1. «Шејда» пјесинин мөвзусу.
2. Пјесин сүжет хәтти. Конфликтин мүәјјәнләшдирилмәси.
3. Јусиф вә Гара Мусанын фачиәси. Мәчид эфәндинин дөзүлмәз зүлмү.
4. Мүрәттибләр арасында Шејданын тәшвиғат апармасы. Ишдән говулмасы.
5. Мәтбәә ишчиләринин нүмајиши. Онларын тәләбләри.
6. Розанын вә Мәчид эфәндинин өлдүрүлмәси. Шејданын лаубалы һәјат кечирмәси.
7. Һәбсхана сәһнәси. Шејданын өлүмү. Чаризмин деврилмә хәбәри.

Икинчи дәрә саатында шакирдләрин пјес үзрә һазырлығыны јохлајурам. Јазылар нәзәрдән кечирилер, бир нечәси охунур, мүзакирә едилер. Синфин мәнимсәмә дәрәчәсини јохламағ үчүн јекунлашдырычы суаллар верирәм:

1. Пјесин гыса сүжетини бир нечә чүмлә илә изаһ едир.
2. Мәчид эфәнди кимдир? Онун зүлмкарлығыны нәдә көрүсүнүз?

3. Мәтбәә ишчиләринин бирләшмәсиндәки чатышмаз чә-
һәтләри нечә изаһ едәрсиниз? Бу ишдә Шејданын ролу нәдән
ибарәт олду?

4. Гара Мусанын шәхси интигам алмасына нечә бахыр-
сыныз?

5. Әсәр һансы дөврдәки һадисәләрдән бәһс едир? Биз бу-
ну әсәрин һансы пәрдәсиндә көрә биләрик?

Бу суаллар бир тәрәфдән шакирдләрин мәзмунә анд би-
ликләрини ашкар едирсә, диқәр тәрәфдән онларын һадисәләрә
өз мүнәсибәтләрини билдирмәјә, шәхси рә'ј сөјләмәјә хидмәт
едир. Бурада башга бир мәгсәд дә күдүлүр. Чалышырам ки,
пјесин тәһлили үчүн шакирдләр сәфәрбәр олсунлар.

Пјесин тәһлилинә анд ирәличәдән тәртиб етдијим планы
лөвһәјә јазырам.

1. «Шејда» пјесинин әкс етдирдији ичтиман шәраитә гы-
са бир бахыш.

2. Пјесин идеја мәзмуну.

3. Мәчид әфәнди сурәти; онун синфи тәбиәти вә сијаси
әгидәси.

4. Зүлмә гаршы мүбаризә едән ингилабчы сурәтләр; онла-
рын дүнјакөрүшләри вә мүбаризә үсуллары.

5. Шејда сурәти. Онун характериндәки зиддијјәтли чә-
һәтләр.

6. Мүәллифин дүнјакөрүшүндәки мәһдудлуг.

Феврал ингилабы әрәфәсиндә Бакынын ичтиман-сијаси
һәјәти гарышыг, зиддијјәтли вә мүрәккәб иди. Хүсусән, бу
гарышыгылыг өзүнү мәфкурә сәһәсиндә көстәрирди. О заман
Бакыда мәсләк етибары илә мүхтәлиф олан чохлу гәзет вә
журнал нәшр едилирди. Демәли, мүрәттибләр сијаси һәјәтдә
ичтиман бир гүввә тәшкил едирдиләр. Онларын јашајыш тәрз-
ләри, һәјәтә бахышлары, мә'нәви хүсусијјәтләри, фәалијјәтлә-
ри о заманкы дөврүн диггәт мәркәзиндә дуран ичтиман гүтб-
ләрдән бирини тәшкил едирди. Мәтбәә ишчиләринин бир гис-
ми кизли ингилаби тәшкиләтләрдә чалышыр, бир гисми нәшр
етдикләри гәзет вә журналларын руһуна ујгун олараг мүнә-
физәкар јол тутурдулар. Онлар һәјәтын ичтиман-сијаси һадис-
әләринин иштиракчысы идиләр. Бу сәһијјәви чәһәт Һ. Чави-
дин диггәтини чәлб етмиш вә мүрәттибләрин ичтиман һәјәтин-
дан бәһс едән «Шејда» фачиәсини јаратмышдыр.

Мүәллиф пјесин мәркәзиндә Бакы мәтбәә ишчиләринин
ачыначаглы вәзијјәтинин тәсвири илә јанашы, онларын мүба-
ризә әһвал-руһијјәсинин ишыгландырылмасыны гојмушдыр.

Бунун үчүн тәсвир объекти Мәчид әфәдинин мәтбәәси көтү-
рүлмүшдүр. Бир сурәт кими Мәчид әфәнди пјесдә о гәдәр дә
көрүнмүр. Лакин онун иш үсулу, там саһибкарлыгы бүтүн һа-
дисәләрдә, әсәрин иштиракчысы һәр бир персонажын һәјәтин-
да көрүнүр. Јусифин вәрәмли чөһрәси, Гара Мусанын шикәст
олан әли, гургушун тозу удаи фәһләләрин солгун сифәтләри
Мәчид әфәдинин истисмарчы тәбиәтини охучуја таныдыр. О,
һәфтәлик журнал нәшр едән мәтбәәнин мүдиридир. Ады чә-
килмәсә дә һәмми журнал әгидәчә мүртәчә маһијјәт дашыјыр.
Чүнки Мәчид әфәнди мәтбәәнин өзүндә олан азад фикирли
фәһләләри боғур. О, чох амансыз вә гәддардыр, рәфтарында
инсанлыг ишаны јохдур, фәһләләрин гајгысына галмыр.

Јусифин хәстә вәзијјәти, Гара Мусанын јалварышлары бу
даш гәлбли адамы јүмшәлтмыр. Әксинә, Мусаны евиндән чөлә
атыр. Онларын фачиәсинә сәбәб олур. Мәчид әфәнди пјесдә
деспотлуғун чанлы тәчәссүмү кими верилмишдир.

Әсәрдә икинчи гүтбү тәшкил едән, Мәчид әфәндијә гаршы
гојулан фәһлә синфинин нүмајәндәләри дә јарадылмышдыр.

Һ. Чавидин ингилабчы сурәтләри һәлә јеткилләшмәмиш-
дир. Оларда пролетар ингилабы идејалары јохдур. Бу образ-
лар сәјрчи характериндәдир. Мәчид әфәдини даһа јахшы та-
ныјырлар. Јусифин, Гара Мусанын, Шејданын тәлејинин сонуну
көрүрләр, јенә зүлмә гаршы мүбаризәдә тактики хәтт һәрә-
кәтләриндә ингилабчы мәтанәти көстәрмирләр. Онларын је-
канә мүбаризә үсулу мај нүмајиши тәшкил етмәк, саһибкара
тәләбләрини билдирмәкдән ибарәтдир.

Дилбирлији олмадығындан Гара Муса анархист јол ту-
тур. Шәхси интигам һиссинә гапылыр. һәтта нисбәтән шүүрлу
Шејда ону бу сәһв мүбаризә јолундан дашындырмыр. Гара
Мусанын ингилабчылыгы да онунла битир ки, Мәчид әфәнди-
ни өлдүрүр, һәбсханаја дүшүр.

Јусиф тамамилә ачиздир. Өз вәзијјәти илә разылашыр.
Гәтијјән мүбаризә етмәк әзминдә дејилдир. О, өлүм күнүнү
көзләјир. Јусиф һиссијјәтә гапылыб јалныз саһибкара нифрәт
етмәклә кифәјәтләнир.

Пјесдә ән чох диггәти Шејда сурәти чәлб едир. Башга
фәһләләрә нисбәтән о, савадлыдыр. Нечә ки, мәтбәәдә ишлә-
јирди, биз ону тәшкиләтчы, фәал тәшвиғатчы кими таныјыр-
дыг. Онда ингилабчыја хас олан мәтанәт, мүбаризлик көрүр-
дүк. Ишдән говулдугдан сонра о, ешиг сәрсәрисе кими чыхып
едир. Үмумијјәтлә Шејда мүрәккәб зиддијјәтли бир сурәтдир.
«...Нә мүдирин усандырычы әмрләри, нә сансор истибдады, нә

дә мәниһәт дарлыгы әслә мәни дүшүндүрмүр... Мәни үзүб битирән бир гүввәт вар ки, о да јалһыз һәјатдакы бошлугдан, һәјатдакы мә'насызлыгдан ибарәтдир». «Һәјатдакы бошлуг вә мә'насызлыгын» әсил мәһијјәтини баша дүшә билмәдијиндән Шејданын өмүр тарихи фачиә илә тамамланһыр.

Мә'налы һәјат, мә'насыз һәјат—бу ики амил онун табииһиндә бирләшиб икили характер јаратмышдир.

Шејда мүһәррир ишләјир. Мәчид әфәндиһини сифи табииһиндәки вәһшилији, фәһләләрини усәндирычы, күндән-күнә фәһләләшән агһыр һәјат тәрәләрини көрүр. Онлары шуурча ајладыр. «Иисаф, мәрһәмәт хүлјәләриһиз» алданмамаға чәғарһыр. Фәһләләри баша салһыр ки, сәһибкарлары доләндиран сизин «насырлы әлләриһиздир». Ләкән һәјатыһыз зүләмәт гаранлыгыдыр. Шејда өзүнүн ингилаби маршлары, кәскин сәјаси тәләбнамәләри илә чыхыш едир. Фәһләләрдә гејрәт, чәсарәт, сәбат вә мәһәһәт јаратмаға чәһд көстәрир.

Архаш, көз ач, аман!
Галх өлүм үјгүсүндән!
Зүләмә чох әјдин бојуи,
Чох әзилдин, галх, ојан!

Онда үсјәнкәр бир руһ вардыр. Бу руһ вәтәндашылыг чәсарәти илә бирләшдикдә јенилмәз бир гүввәјә чеврилир. Пролетар күтләсини архасынча апармаға гәдир олур. Шејданын чыхышлары сәрт вә сәррастдыр. «Һағг алыһар, верилмәз!». Бу мәрамы һәјата кечирмәк үчүн «әл бирлији, дил бирлијини» әсәс шәрт һесаб едир. Мәһтиги далилләрдә сүбүт едир ки, «Мәчид әфәнди кимдир?... Јалһыз о дејил, һәтта ону гудурдан гочаман рус чарлығы белә бу күн, јарһи јерини дибһинә батар».

Пролетариатда мүбаризә руһу јаратдыгы, мүтәшәккилијини әсасыны гөјдүгү—әсил ингилаби мүбаризәһини башландығы бир анда Шејда башгалашһыр, сәһнәдән чәкилир, «тәмәләсә һәјатын һечлијинә» јуварланһыр. һәјаты мә'налы едән, көнүләрдә јени сәләт шәләси алоаландыран һәјат һәғигәтини тәлддыгы бир заманда бир фәрдијјәтчи кими ондан узаглашыр. мә'насыз севки хүлјәләри илә јашајыр. Романтикләшир, ишчиләрини шуурунда «нәһәјәт, булуллара говушараг бүсбүтү» гејб олур».

Фачиәһини финалында исе Шејда чох гәрибә бир ешиг дәлиси кими верилир. Мүәллифин илк гәһрәманлары кими Шејда да тәсәдүфи күлләдән өлән алман гызы Розанын хәјәли илә јашајыр. Онунла, гара кејимли маләклә хәјәли үнсидјәт

баглајыр. Беләликлә дә, мә'насыз һәјата галиб кәлә билмир, өзү мәһв олур.

Шүбһәсиз бу, мүәллиф дүнјәкөрүшүнүн мәһдудлуғу илә алағәдардыр. һ. Чәвид ингилаби һүсн-рәғбәт бәсләмишир, ләкин онун мәһијјәһини, ингилаби мүбаризәһини перспективини көрә билмәмишир. Бақы пролетариатнын ингилабчы тәбиәтини дәриһлији илә дәрк едә билмәмишир. Доғрудур, әсәрини финалы буржуа-демократик ингилабынын гәләбәси хәбәри илә тамамланһыр. Гара Муса «артыг зәһчирләр гырылды... мәзлумлар үчүн шәрәфли бир бајрам, залымлар үчүн горхунч бир интигам күнү»нүн чәтдығыны хәбәр верирсә, бу фикри һәғигилијини дә тарихи фактлар иһкар едир. Дикәр тәрәфдән мәһз бу идеја фачиәдәки һадисәләрини мәһтиги иһкишафһындан доғмур. Үмумијјәтлә азадлыг идејасы, онун пролетарчасына бәдһи һәлли, буржуа-демократик ингилабынын характери вә һәрәкәтвечиһи гүввәләри фачиәдә биртәрәфли әкс олунмушдур.

Пјесини тәһлили илә алағәдар олараг дәрә просесиндә шакирдләрини дигәтини кәтирилмиш фактлара јөнәлдир вә онлары китабла мүстәғил ишләмәк үсулларына алышдырырам. Хүсусән чәлышырам ки, шакирдләр фактлары мә'наландыра билсинләр, онлардан нәтичә чыхармағы бачарсынлар.

Пјесдә түрк, әрәб-фарс мәһшәли сөзләр вә тәркибләр ишләнишмишир. Онлары аһлашылыг етмәк үчүн сөзләрини кәтәдоғуну тәртиб едир, мә'наларыны гаршысында јазырам. Чәтин сөз вә ифәдәләр изаһ едилдикдә шакирдләр әсәрини тәһлилинә даһа јахшы баша дүшүрләр. Лүгәт үзрә иш демәк олар ки, оху просесиндә апарылыр. Белә ки, шакирдләр оху заманы баша дүшмәдикләри сөзләри сечиб јазырлар. Мүәллиһини картотекасы әсасында һәмһи сөзләрини мә'насы ајдылашыр. Оху үчүн материал һ. Чәвидин «Сечилмиш әсәрләри»ндән (Азәрнәшр, 1958, сәһ. 269—306), «Пјесләр»дән (Азәрнәшр, 1963, сәһ. 223—264) истифадә олунур.

Пјесини тәһлили гуртардыгдан сонра шакирдләрә елдә ашағыдакы мөвзуларда иһша јазмағы тапшырырам:

1. һ. Чәвидин «Шејда» пјесини һағгында мүләһизәләрим.
2. «Шејда» фачиәһиндә Шејда сурәти.

ни мәнә вермәси, даһи Ленинни мубариз шакирдләрәи олан Н. Нәри-
манов, С. Шаумян, Мәшәди Әзизбәјов, Алјоша Чапаридзе, Иван
Фюлетов вә бир чох башга ингилаб баһадырлары халqlарымызын ән
јахшы сифәтләрини өзләриндә бирләшдирәрәк бөјүк пролетар бө-
нәлмиләлчилијинин бүнөврәсинин гојулмасындан данышылып.

Әсәрдә бөјүк рус халqынын Загафразија халqlары илә гәдим
достлуғуна да хусуси јер верилмишдир.

Мүәллиф әсәрини бу сөzlәрлә јекунлашдырыр:

Азәрбајчан, рус вә ермәни халqlары арасындакы әлагәләрәи,
мүхтәлиф заманларда јашајан мүтәрәгги зијалыларын өзкә милләтлә-
рә мүнәсибәтләрини, дүнјакөрүшләрини өјрәнмәкдән мәгсәд совет
дөврүндә јаранан достлуг вә гардашлыг идејаларынын тарихчилијини
көстәрмәкдән ибарәтдир...

ИМПЕРИАЛИЗМИ ИФША ЕДӘН ӘСӘР

«Билик» чәмијјәти педагогки елмләр наһизәди, досент Бағыр
Бағыровун «Империализмин ифшасы» адлы китабчасыны нәшр ет-
мишдир.

Китабчада Азәрбајчан совет поезијасы, о чүмләдән онун ән көр-
кәмли нүмајәндәләриндән бири олан халq шаири Рәсул Рзанын ја-
радычылығында фашизм вә империализмин ифшасы вә тәнгијиндән
бәһс олунур.

Мүәллиф јазыр:

Р. Рза поезијасында дүнја һадисәләринә фәал мүнәсибәт диггә-
ти чәлб едир. Шаири јалһыз догма вәтәнинин дејил, бүтүн бәшәриј-
јәтин тәлеји марағландырыр. Лакили бу һисс онун әсәрләриндә үмуми
сөzlәрлә ифадә едилмир. Ингилаб вә ихтишашларын күндән-күнә
артдығы, әмәкчи күтләләрин зүлм зәнцирләрини гырмағ уғрунда
мубаризә апардығы Авропа өлкәләриндә азадлыг күнәшинин доғача-
ғынын зәрурәт олдуғуну шаир, сәнәткарлығла ифадә едир. 30-чу ил-
дән бөјүк марағ көстәрдији бөјнәлхалq һадисәләрин тәсвири сонралар
шаирин бир чох харичи өлкәләрә сәфәри нәтичәсиндә даһа да зәнкин-
ләшмиш, онун поезијасы вә публицистикасынын тәркиб һиссәсинә
чеврилмишдир. Бу кими гејдләрдән сонра мүәллиф шаирин һәмни
дөврә јаздығы «Аловлар», «Һиндистанын күнәш алтында јанан кәнд-
лиләри», «Чапеј», «Чәлладлары дурдур», «Алманија», «Ҳәбәшис-
тан», «Мадрид», «Ингалесјо» вә и. а. ше'рләринин адыны чәкир вә
булардан бәзиләринин кениш тәһлилини верир.

Р. Рзанын бу дөвр јарадычылығында зәнчи халqынын тәлеји,
Америка империалистләринин иргчилик нәзәријјәсинин тәнгијид вә
ифшасы хусуси јер тутур. Бу мөвзу Р. Рза јарадычылығында кечичи
бир һал олмайыб, шаири һәмишә дүшүндүрән, нараһат едән бир саһе
олмушдур. Сонралар шаир дөнә-дөнә бу мөвзуја гајытмыш, зәнчи
халqынын ачы тәлејинә бир сыра диггәти чәлб едән әсәрләр һәср ет-
мишдир. Буна мисал оларағ мүәллиф шаирин «Чәлладлары дурдур»
поемасыны нүмунә кәтирир.

Р. Рза зәнчиләрин тәлејиндән данышаркән, дулун һөкмран ол-
дугу бир мәмләкәтдә инсан һејсијјәтинин тапдаландығыны, әхлағи
погунлуғун күндән-күнә артмасынын ади һал олдуғуну, бөһран нәти-
чәсиндә минләрлә әмәкчинин бир анда бајыра атылдығыны ағалар

аләмнин әслиндә «гул вә бәдән базары»на чеврилдијини чох ајдын
тәсвир едир. Шаир капитализм аләмни үчүн бөһранын нә демәк олду-
ғуну усталығла белә тәсвир едир:

**Бөһран дивг бир һајғырды,
Силкәләнди, фордун-мордун тәмәли.
Бир һајғырыш
Гырды
төкдү
јүз мин әли.**

Р. Рза тәсвир вә ифша илә кифәјәтләнмир. О, гәләмә алдығы
мөвзунун даһили маһијјәтинә дә диггәт јетирир, һадисәләрин тәбии
инкишафынын нәтичәсини дә охучуја чатдырыр. Шаир, зәнчиләрин
ачыначағлы күзәрәнын тәсвир едәркән, охучу бу нәтичәјә кәлир илә,
белә гурулуш узун мүддәт давам едә билмәз.

Р. Рза 30-чу илләрдә јаздығы әсәрләрлә антифашист әдәбијја-
тын ән фәал јарадычыларындан бири кими өзүнү танытды. Бу дөврә
бөјнәлхалq аләмдә баш верән елә бир мүнәш һадисә јохдур ки, Р.
Рза она мүнәсибәтини билдирмәсин.

Шаир үчүн инсан вә онун шәрәфәти әзиз вә доғмадыр. Мәһз бу-
на көрә дә о, күнаһсыз инсанларын күтләви гырғынына, гара күнүнә
биканә гада билмир.

Р. Рза бөјнәлхалq фашизм вә империализмә гаршы куր сәсини
учалдарағ күнаһсыз инсанларын, көрпә балаларын һәмишә мәнәфәји
кешијиндә дурур. О, 30-чу илләрдә бөјнәлхалq һадисәләри диггәтлә
изләмиш, планетин мүхтәлиф кушәләриндә мүнәрибә тәрәтмәк чәлд-
ләрини шаир гәлби илә дүјмушдур.

Бәшәријјәтин сүлһ арзусунун бәдин ифадәси, империализмин
ифшасы Р. Рзанын мүнәрибәдән сонракы јарадычылығында јени-јени
кејфијјәтләрлә зәнкинләшир. Әкәр о, әввалләр бөјнәлхалq мөвзуја
һәср етдији әсәрләри гәзет хәбәрләри асасында гәләмә алырдыса, сон
илләр бир чох харичи өлкәләрә сәфәри, бир ичтимаи хадим кими мүх-
тәлиф конгресләрдә иштирак етмәси онда империализмин мәнфур нәти-
чилији вә мүстәмләкәчилик сijasәтинә киш вә ишфәти гат-гат артыр,
халqын сүлһ арзусуну илһамла тәрәниш едир. Америка империализ-
минин мүстәмләкәчилик вә иргчилик сijasәтинин, мүнәрибә тәрәтмәк
чәлдләрини амансыз ифша едән бир чох әсәрләр јазыр. Алман фа-
шизминин башладығы һәрбин фачиәли јекунуну «Алманија» поема-
сына јаздығы епилогда (1945) үмумиләшдирәрәк јазыр.

**Будур, ганлы фашизмин
мәғлубијјәт һејкәли.
Ону сәјр етмәк үчүн,
инсандыр һа... һеј кәлир.
Диварлар елә бил ки,
шишәк вурмуш гајадыр
Ондары чейнәмишдир
интиғам күлләләри.**

Р. Рзанын мүнәрибә, күтләви гырғын сипаһларынын сынағдан
кечирилмәси әлејһинә, империализм әлејһинә халqlарын сүлһ вә де-
мократија уғрунда мубаризәсинә һәср етдији «Көзләрин матәм»,
«Пәнчәрәмә дүшән ишығ», «Динч отурун ағалар», «Һағғын сәси»,

«Гызаран бајраглар», «Наләр көрдүм» силсила ше'рләри (Сурија дәфтәриндән), «Азадлыг», «Гоча тимсаһ», «Африканын јолу» вә бу кими ше'рләри, мұхтәлиф өлкәләрә сәјаһәтин тәәссүраты нәтижәсиндә гәләмә алдыгы бир чох әсәрләр сәнәтдә конкретлијин, фикри дәрәжә, фәлсәфи, ифадәний кәзәл нүмунәләридир. Сонра мұәллиф шаирин бу дөврәдә јаздыгы әсәрләрдән бә'зиләринин тәһлили үзәриндә дурур. О. јазыр ки, «Көзләрин матәми» ше'риндә шаир, XX әсрдә елмин, агдын, зәканын бөјүк кашфи олан атомдан өз чиркин нијјәтләри үчүн истифадә едән америкалы агаларын әсил симасыны дамағалар. О. бу мәсәләдә дөнә-дөнә гајыдыр, мұхтәлиф әсәрләриндә биләваситә вә ја долајы јолларла атом, гидрокен бомбаларынын сынагдан кечирәлмәси ләјһинә сәсини учалдыр, мәшһур Хиросима фачиәсини хатырладыр, дунја халгларыны бу күтләви гыргын вә дагыдычы силабы ишләтмәк иддиәсиндә олан империалистләрин әл-голуну багламаға чагырыр.

Р. Рза мұһарибәдән сонрақы илләрдә јаздыгы бир сыра әсәрләриндә һагг-әдәләт, азадлыг вә демократија уғрунда мұбаризә апаран халгларын әсил досту вә һавадары кими чыхыш едир.

Р. Рза дунја халгларынын зүлмә, әсәрәтә гаршы азадлыг уғрунда апардылары мұбаризәнин тәсвиринә хүсуси дигтәт јетирир, әсәрәт зәңкирини даһа сүр'әтлә парчаландығыны, империализмин фәалијәт мейданынын кетдикчә даралдығыны бөјүк илһамла тәрәннүм едир. Оз мүғәддәратыны әлине алмыш халгларын јени һојат гуручулуғу сәһәсиндә газандығлары наиліјјәтләр шаирин вәздә кәтирир. Сонра мұәллиф шаирин Сурија һојатына аид јаздыгы «Наләр көрдүм» силсила ше'рләрини дедикләринә нүмунә кәтирир.

Даһа сонра мұәллиф Р. Рзанын бейнәлхалғ мөвзуда јаздыгы әсәрләрдә буржуа әхлағынын тәңгидиндән бәһс едир. О. көстәрир ки, капиталын һөкм сүрдүју буржуа чәмијјәтиндә инсан мәнлији алчалдыр, һәмүс, гејрәт, һисанијјәт ајағлар алтында тапданыр. Бу «мәдәни» чәмијјәдә һәр шеј пул кәсәсиндән асылдыр.

Мұәллиф, шаирин «Вјана хатырәләри», «Һолландија чинси» вә с. ше'рләрини дедикләринә нүмунә кәтирир вә онлары кениш изаһ вә шәрһ едир.

Мұәллиф буну да шәрһ едир ки, Р. Рза кәздији капиталист өлкәләриндә, мүстәмләкә зүлмүнү өз үзәриндән атыб мүстәгил һојат јолуна чыхыш јерләрдә истисмар вә керилији амансыз тәңгид атоһи-нә тутдуғу кими, социализм чәмијјәти гуручулуғу јолуна гәдәм гој-муш гардаш халғ демократик республикаларында апарылан гуручулуғу ишләрини, јени һојат уғрунда газанылан наиліјјәтләри ифтихарла гәләмә алып, социалист өлкәләрдә бөјүк Совет Иттифағына мөһәббәти чох мә'налы һәкәлдә үмүмләшдирир.

Мұәллиф әсәрини белә јекунлашдырыр:
Һуманист шаирин арзулары онун идеаллары гәдәр бөјүкдүр. О истәјир ки:

Белә бир күн олајды ки, дејәјдиләр:
дунја сәссиз, дунја саһит,
Планетин һеч јериндә
Бир күллә дә ачылмады,
Бу күн илә, әсрә дөнүб узанајды...

СОВЕТ ӘДӘБИЈАТЫНА АИД

Һ. Зәрдаби адына Кировабәд Дөвләт Педагожи Институту «Азәрбајҗан совет әдәбијатына аид» ады методик китабча бурахмышдыр.

Китабчанын киришиндә дејиләр ки, педагожи институтларын дил-әдәбијат факултәләриндә (әјани, гяјабн, ахшам шө'бәләри үзрә) совет әдәбијаты курсу хүсуси јер тутур. Бу бир фактдыр ки, һәмми курс үчүн ајрылмыш мұһазирә саатларында Азәрбајҗан совет әдәбијатынын кечдији мәрһәләләри, көркәмли сәнәткарларын һојаты, јарадычылығы вә чохчәһәтли ичтиман фәалијјәтини програмын тәләби сөһијјәсиндә тәләбәләрә мәнимсәтмәк имкан харичиндәдир. Хүсусән ичмал мұһазирәләринә аид материаллары совет әдәбијатынын јаранмасында хүсуси хидмәтләри олан сәнәткарлар барәдә ән зәрури мә'луматы тапыб мәнимсәмәкдә тәләбәләр бир сыра чәиндикләрә растлаштырлар.

Һәмми вәсантин нәшр едилмәсиндән әсас мәгсәд дә јухарыда гејд олуан чәтинлијин һисман дә олса арадан галдырылмасында тәләбәләрә јахындан көмәклик көстәрмәкдән ибарәтдир. Одур ки, китабчада Азәрбајҗан совет поезијасынын көркәмли нүмунәләриндән бири—Рәсул Рзанын һојат вә јарадычылығындан бәһс олунар.

Китабчаны мұталәә етдикчә ајдын олур ки, Р. Рза достлуг вә гардашыг шаиридир. Пролетар бейнәлмилләтчилији онун јарадычылығындан гырмызы хәтт кими кечир. О, 30-чу илләрдән башлајарыг антифашист әдәбијатын бир сыра көзәл нүмунәләрини јаратмыш, ше'р вә поемаларында фашизм вә империализм амансыз тәңгид атоһишә тутмуш, мүстәмләкәчилијин ич үзүнү ачыб көстәрмишдир.

Онун бәшәријјәтин даһи рәһбәри вә мұәллими В. И. Ленин һаггындақы әсәрләри, мәшһур «Ленин» дастаны Үмүмийттифағ поэзија Лениннаасыны даһа дә зәңкинләшдиришдир.

Сонра китабчада шаирин үмуми јарадычылығыны әһәтә едән ашағыдақы үч мөвзудан бәһс олунар.

1. 30-чу илләр ше'ри вә Р. Рза 2. Шаирин Бөјүк Вәтән мұһарибәси дөврү јарадычылығы. 3. Р. Рза јарадычылығы динч гуручулуғу илләриндә

Китабчада белә бир гејд дә верилмишдир: мөвчуд әдәбијатда һәмми илләрә аид јарадычылығы кифајәт гәдәр ишығландырылмадығындан, вәсантдә Р. Рзанын сәнәткарлығы, ән'әнә вә новаторлуға мұһасибәти, әсәрләринин мөвзу рәңкарәклији үзәриндә кениш дајанылмыш, халғ шаиринин јарадычылығыны даһа дәриндән мәнимсәмәк үчүн ләзым олан әдәбијатын сијаһысы верилмишдир.

Орта мәктәбин әдәбијат мұәллимләри Р. Рзанын һојат вә јарадычылығыны тәдрис едәркән һәмми китабчалардан кениш истифадә едә биләрләр.

«АЗӘРБАЈҗАН БӘДИИ НӘСРИНИН ТАРИХИНДӘН»

«Азәрнәшр» Һ. Әфәндијевин «Азәрбајҗан бәднн нәсринин тарихиндән» (1963) ады китабыны бурахмышдыр.

Бу әсәр «Дәдә Горғуд» дастанындан (X әср) башлајарыг Мирзә Фәтәли Ахундова (XIX әср) гәдәр классик бәднн нәсринин кеч-

миш олдугу инкишаф јолуну эһатэ едир. Китабда эһас јери Азэрбајчанын Русија илэ бирлэшмэсиндэн сонра, рус реалист бэди нэсринин тэ'сири алтында јаранан реалист-сатирик нэср тутур.

Бу китаб једди фэсилдэн ибарэтдир. Биринчи фэсилдэ «Гэдим Азэрбајчан эдэбијјатында бэди нэсрин илк рүшејмлэри һаггында», икинчи фэсилдэ «Фүзули—Азэрбајчан классик бэди нэсринин баниси кими», үчүнчү фэсилдэ «XVII—XVIII эһрлэрдэ Азэрбајчанда бэди нэср», дөрдүнчү фэсилдэ «Азэрбајчан классик бэди нэсринин јени дөврү», бешинчи фэсилдэ «Јени Азэрбајчан бэди нэсринин илк нүмајэндэлэри», алтынчы фэсилдэ «Исмајылбөј Гутгашынлынын нэсри» вэ једдинчи фэсилдэ «Јени реалист-сатирик нэсрин јаранмасы вэ инкишафы» мәсэлэлэриндэн бәһс олунар.

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ

Бөјүк пролетар әдиби М. Горки демишдир ки, инсан өз тәбиәти е'тибары илэ сәнәткардыр. Бу, о демәкдир ки, инсанлар көзәллији тәкчә сејр етмәјә дејил, һәм дә ону һәјатда јаратмаға чан атырлар.

Көзәллијин јарадылмасы үчүн ән кениш мејдан чәмијјәт намиһә олан азад әмәкдир. Һәр кәс ше'р јаза, шәкил чәкә, тамашада рол ојнаја билмәз. Лакин јарадычы әмәк мејданында һамы үчүн имкән вардыр. Һамы һәјатын бүтүн саһәләриндә, әмәкдә ичтимаи фәалијјәтдә, мәишәтдә, давранышда әсил көзәллији баша дүшмәји вэ дүзкүн һисс етмәји өјрәнә биләр вэ өјрәнмәлидир. Бу чәһәтдән «Маариф» нәшријјатынын нәшр етдији «Естетик тәрбијә» адлы китаб диггәти чәлб едир. Һәмин китабда бу күн охујан, сабаһ исә өз әгли вэ әллэри илэ бизим социалист чәмијјәтимизин гүдрәтини артырачаг фәһлә кәнчләрә мурачиәтән јазылмышдыр.

Коммунист Партијасы вэ Совет һөкүмәти өз гаршысында әмәјин әсил јарадычылыг олмасы, әмәкчи инсана фәрәһ вэ зөвг вермәси үчүн лазым олан бүтүн шәраити јаратмаг мәгсәдини гојмушдур. Мәһсулун јүксәк кејфијјәти уңрунда апардығымыз мүбаризәдә фәһләнин тәкчә пешә һазырлығындан дејил, онун естетик мәдәнијјәтиндән дә чох шеј асылыдыр. Һәјата көзәллик кәтирмәк үчүн чох шеј билмәк, бизи эһатә едән тәбиәтин көзәллијини дәриндән вэ инчәликлә дүјмаг, өз ишинә јарадычы сурәтдә јанашмаг лазымдыр.

Мәһз бу фикир «Естетик тәрбијә» китабынын әһасыны тәшкил едир. «Естетик тәрбијә» китабы мүәллифләр коллективи тәрәфиндән јазылмышдыр.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), М. А. Асланов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), А. Һүсејнов, З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 8/VI-1973-чү ил. Кағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 20245. Сифариш 1810.

Тираж 12374

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.